

inne prace autora na ekwidzie w Katedrze
Polskiej B. Polonistycznej.

— Bibliografia i druków, odznaczonych
Komitetu Edukacji Narodowej, Lwów 1907
— Nowe szkice z geografii i polityki
Lwów 1908

GEOGRAFIA

ZA CZASÓW

KOMISYI EDUKACYI NARODOWEJ

Lwów 1908

JÓZEF LEWICKI

GEOGRAFIA

ZA CZASÓW

KOMISYI EDUKACYI NARODOWEJ,

PIERWSZEGO W EUROPIE MINISTERIUM OŚWIATY

Inne prace autora na składzie głównym w Księgarni
Polskiej B. Połonieckiego.

- Bibliografia druków, odnoszących się do Komisji Edukacji Narodowej. Lwów 1907. Cena ex. brosz. 3 K. — h.
- Nowe Szkoły w Anglii, Francji, Niemczech i Szwajcaryi. Ich geneza i organizacya. Z 13 rycinami i 6 tablicami. Lwów 1908. . . . . Cena ex. brosz. 2 K. 50 h.
- Bursa Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. Kraków 1908. . . . . Cena ex. brosz. 20 h.

985
Lp
JH

№ 66 B.K.

LWÓW

WARSZAWA

KSIĘGARNIA POLSKA B. POŁONIECKIEGO

E. WENDE & SP. (T. HIŻ I A. TURKUZ)

1910

JOZEF LEWICKI

CENTRALNA BIBLIOTEKA PEDAGOGICZNA
przy P. O. S. B.
w Krakowie

16

37,014 "A7" : 91/438

Odbitka z „Muzeum“.

Czcionkami Drukarni Ludowej we Lwowie, plac Bernardyński 7

PRAOJCOM

którzy zwyciężali

Krzyżaków i Moskali

pod Grunwaldem i pod Kłuszynem

1410

1610

w hołdzie

składa swą pracę

w 1910 r.

We Lwowie, dnia 3. maja.

Autor.

SPIS RZECZY.

	Str.
Wstęp	1—3
I. Geografia i jej stan za granicą	4—7
II. Geografia w Polsce	8—27
1. Rozwój historyczny	8—9
2. Geografia astronomiczna	9—10
3. Geografia fizyczna	10—12
4. Słownictwo geograficzne	12
5. Geografia szkolna	12—25
A) Metoda	12—16
B) Podręczniki	16—24
C) Zastosowanie	24—25
6. Kartografia	25—27
7. Podróże po Polsce i jej opisy	27
III. Wiadomości bibliograficzne	28—44
1. Bibliografie	28
2. Źródła (Podręczniki i Mapy)	28—44
3. Opracowania	44
Skorowidz nazwisk	45—48
Skrócenia	48—49

Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, z uwzględnieniem ówczesnej metody nauczania.

Wszelka praca nad podniesieniem dzisiejszego szkolnictwa polskiego będzie tak długo niedokładną i powierzchowną, aż zbadamy możliwie gruntownie, jeżeli już nie całą naszą tradycję pedagogiczną, to przynajmniej najświetniejszą jej epokę t. j. czasy Komisji Edukacji Narodowej. Aby ułatwić tę pracę, budowania od podstaw, starałem się wyczerpać dokładnie wszelki, dostępny mi, materiał, jaki wymieniam w zestawieniu bibliografii przedmiotu i w przypiskach, żeby zachęcić do prac bardziej wyczerpujących z zakresu Komisji Edukacyjnej, ewentualnie studyów głębszych nad rozwojem umiejętności geografii u nas.

Na tem miejscu składam serdeczne podziękowanie zarządom bibliotek lwowskich za ułatwienie w korzystaniu z ich zbiorów, szczególnie Dr. W. Kętrzyńskiemu i Dr. Br. Czarnikowi w bibliotece im. Ossolińskich, Dr. Kotuli w bibliotece Baworowskich, a Dr. W. Łozińskiemu w bibliotece uniwersyteckiej za życzliwe rady i uwagi. Prócz tego korzystałem z cennych wskazówek i prywatnych zbiorów Prof. Dr. Eug. Romera, za co wyrażam niniejszem publiczne podziękowanie.

U nas historia geografii nie ma naukowego opracowania, a nawet nie posiadamy osobnej bibliografii. Udział naszych koryfeuszów wiedzy w przedsięwzięciach naukowych międzynarodowych np.: „Scientific Catalogue“ wydawany przez Royal Society w Londynie, udział ten jedynie reprezentuje Akademia Umiejętności w Krakowie. Nasza zaś produkcja na polu geografii jeszcze ciągle utrzymuje się poniżej 1% twórczości w tym kierunku innych narodów.

Im bardziej się wglębiamy w ową epokę fizycznej agonii państwa polskiego, które usuwało się od wszelakiej akcyi międzynarodowej już za Sasów, od obcowania z rządami europejskimi, znajdujemy jednak przy wielu passywach państwowego budżetu także pozycye dodatnie, jak: 1) Komisya Edukacyi Narodowej, 2) sprawa reformy miejskiej, 3) żywy ruch umysłowy, 4) Sejm czteroletni i jego reformy.

Oto nasz kapitał żywotny z ostatniej rozbiorowej epoki, kapitał, który nie pozwala narodowi uważać się bankrutem moralnym, przeznaczonym na zagładę. Kapitał ten stanowi pozycye dodatnie w chwili ocknienia narodu, zwanej dziś w Polsce odrodzeniem XVIII. w. Szlachetniejsze jednostki porывała żądza czynu obywatelskiego, pragnęły swojemi pomysłami służyć publico bono, chcąc zrównać nas z zagranicą, czyto: a) zapomocą przekładów licznych z Woltera, Rousseau'a, Marmontela, Montesqui'ego, Raynal'a, Fontenelle'a i t. p., lub b) zapomocą wolnomularskich związków¹⁾ z ich filantropią, c) popularyzowaniem wiedzy, pobudzaniem do cnót domowych i publicznych, czy d) działalnością na polu ekonomicznem przez zakładanie manufaktur i fabryk, czy też e) na polu pedagogicznem wyprzedzając Europę założeniem Towarzystwa do ksiąg elementarnych i stworzeniem Komisji Edukacyjnej, pierwszego w Europie ministerjum oświaty. Aby powyższe powiedzenie nie wydało się utartym frazesem ośmielę się poprzeć je w pośpiechu kilku argumentami. Było owe ministerjum osobno zorganizowane, niezależne prócz sejmu od nikogo, n. p. innego jak dziś ministerstwa skarbu lub sprawiedliwości. Komisya Edukacyjna bowiem rozporządzała wielkim funduszem pojezuickim, obracając go wyłącznie tylko na cele szkolnictwa, miała też osobną Komisję sądowniczą; a ustanawiając do układania podręczników, dziś jakby komisję konkursową, zwaną Towarzystwem do ksiąg elementarnych, imponowała za granicą. Stwierdza to Formey, uczony francuski, sekretarz berlińskiej Akademii Umiejętności, autor: „Anti-Émile“ (1762) i „Émile chretien“ (1764), pisząc w liście do Piramowicza z Berlina dn. 11. września 1775. r.: „względem nauk i ich układu

¹⁾ Por. Journal für Freymaurer als Manuskript gedruckt für Brüder und Meister des Ordens in Bibl. Uniw. lw. 66135 II. period. Smoleński Władysław: Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Rozdz. V. str. 177—207.

i porządku nie widziałem doskonalszego nad obwieszczenie Komisji Edukacyi o książkach elementarnych do szkół wojewódzkich“¹⁾. Również Fryderyk Wilhelm II. w reskrypcie z dn. 14. lutego 1794. r. nazywa urządzenia Komisji Edukacyjnej wzorowemi (musterhaft)²⁾. Podobnie zachwycał się urządzeniami Kom. Eduk. Wilhelm v. Klewitz w 1805 r.³⁾.

Komisya Edukacyjna pierwsza sformułowała jasno i wyraźnie najnowsze naówczas zdobycze pedagogiczne, — kiedy inne kraje nie myślały jeszcze o całkowitej i gruntownej organizacyi stosunków szkolnych, — sformułowała owe zdobycze w sposób odpowiadający praktycznym potrzebom naszego kraju. Działalność przeto i zasługi Komisji Edukacyi Narodowej ze względów czysto naukowych są niezmiernie doniosłe.

¹⁾ Zob. Rękop. Bibl. Jagiell. I. 5335. — Por. Gazeta Warszawska z 27. września. 1775 r. — i wzmianki w „Nova Acta Eruditorum“ z sierpnia 1774 w Lipsku, str. 364—384; Journal des Sçavans combiné... Aout 1776 T. V. Nr. IX. Amsterdam, str. 42—52.

²⁾ Por. Archiwum tajne berlińskie I. Abth. Nr. 1089. Acta generalia des königl. Ober-Schul. Collegii... str. 127.

³⁾ Minister pruski w memoryale z r. 1805. Tytuł dokładny w mej: Bibliografii druków odnoszących się do Kom. Eduk. Narod. Lwów. 1907. str. 146. liczba 2106 i 2107

I.

GEOGRAFIA I JEJ STAN ZA GRANICĄ.

Z biegiem czasu zmieniało się pojęcie i zadania geografii i dziś opinie w tej materii się rozbiegają, skutkiem trudności ujęcia w jedno łożysko różnorodnych kierunków, na jakie się ta nauka rozdzieliła.

Trudną jest definicya dokładna tej umiejętności, której zakres uczeni określają na ziemię i jej mieszkańców, jednak trzeba zarazem dodać, że jest ona jakby zbiorem wielu gałęzi wiedzy, które nierównomiernie połączyła. Posługuje się też różnorodnymi metodami badania: matematyczno-przyrodniczymi i historycznymi.

Pomocniczą nauką historii pozostałe i dzisiaj geografia, jakkolwiek z dawniejszej zawisłości od historii zupełnie się wyzwoliła i utworzyła samodzielną umiejętność. Obecnie dzieli się geografia powszechna (universalis) na: ogólną (generalis), składającą się z geoastronomii, geofizyki i geoantropologii, i szczegółową (specialis), opisującą poszczególne części świata¹⁾. Jako zaś ważna pomocnicza nauka historii rozwija się dziś antropogeografia, zwana też geografia kultury (Kulturgeographie), badająca wpływ otoczenia przestrzeni na stosunki ludów, przybiera sobie do pomocy antropologię, socyologię, statystykę, etnografię i demologię (t. j. naukę o zaludnieniu). Wielki postęp w geografii politycznej na korzyść historii, szczególnie w wiekach średnich, tworzy rozwój geograficznej etymologii (Namenkunde), badającej nazwiska miejscowości, rzek, gór, stanu siedzib ludzkich, geografii wsi²⁾.

¹⁾ Zob. Nałkowski Wacław: Zarys geografii rozumowej. Wyd. III. Warszawa 1907 str. XIII. i tego samego autora artykuł p. t.: Historia ogólnej nauki o ziemi w: „Dzieje Myśli“ Warszawa 1907. str. 5.

²⁾ Zob. Bernheim Ernst: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Leipzig 1908. Wyd. 5. i 6. str. 315—323.

Nie tu miejsce na określanie rozwoju historycznego pojęć geograficznych — należy to do historii geografii. Krótko jednak należy wspomnieć, w jaki sposób umiejętność ta doszła do świetnego rozkwitu w drugiej połowie XVIII. w.

Najdawniejszy człowiek przedstawiał sobie ziemię jako kulistą tarczę, na której krawędziach wspiera się strop sklepienia niebieskiego.

O znajomości ziemi u starożytnych narodów wnioskuje uczeni z pozostawionych pomników, napisów, z biblii (s rozdz. 10.), z Iliady i Odyssei.

Początek jednak nauce naszej dali joińscy filozofowie (Anaximander, Hekataeus, później Herodot). Pitagorejczycy postawili teorię geocentrycznego układu świata. Pyteas z Massili obliczył nachylenie do ekliptyki, myśląc się tylko o jeden stopień. Arystoteles, Eratostenes, Hipparch, Parmenides, Strabo, Ptolomeusz, Tabula Peutingeriana, Itineraria — kładą podwaliny geografii.

Przybywa globus, kompas, wpływ astronomów: Kopernik, Keppler; odkrywców: M. Polo, Vasco de Gama, Kolumb odkrywa magnetyczną deklinację i Amerykę. Środki i zakres umiejętności rozszerzają się: Merkator, Torricelli, Pascal. Na wyższy stopień nauki wkracza B. Varenniusz swoją: „Geographia generalis...“ 1650; dając pierwsze przedstawienie fizycznej geografii, Halley stawia teorię monsunów, Newton — prawo grawitacji, Huygens z siły centryfugalnej wnosi o spłaszczeniu ziemi na biegunach. Barometr przez Torricelli'ego wynaleziony przyczynia się do pomiaru wzniesień. Buache i Buffon starają się określić systemy gór, choć my dziś śmiałybyśmy się, patrząc na kierunkowe, wytyczne linie owych pasm¹⁾.

Za czasów naszej Komisji Edukacyjnej (1774—1794) przypadają za granicą podróże w celach naukowych odkryć. Po Niebuhr'ze, Bruce'm dwie podróże I. Cooka dookoła świata. W 1775 Benjamin Franklin oznacza granice prądu zatokowego przez obserwacje temperatury. Saussure rozpoczyna badanie Alp. Pomiar stopnia przez Francuzów. Meter. Liczny zastęp

¹⁾ Por. Buache: Géographie Physique, Politique et Mathématique des Etats et Royaumes de l'Europe Dediée et Présentée aux Enfants de France. Nouvelle maniere de considérer la terre par la Disposition Naturelle de ses Parties par les différents Peuples qui l'habitent, et par sa Correspondance avec le ciel. Tirée ou Extraite des Cartes et Mem'res de Phil. Buache. Exécutée sous ses yeux. Par une Société de jeunes Géographes et honorée du Suffrage de l'Académie des Sciences. Table 20 (1761?). Nr. 15. Polska przez Guill. Delisle et Bouche, w B. u. lw. (16370 III.).

uczonych zajmuje się badaniami geograficznymi, prócz wymienionych wyżej Buffon, Bergmann, Maupertuis, La Condamine, Büsching, D'Anville, Gaterer i w. i. Udoskonalono znacznie sztukę zdejmowania i rysowania kart geograficznych¹⁾. Rządy państw różnych nie żałowały obfitych wydatków na liczne wyprawy.

W owoczesnych czasopismach francuskich miesięcznych²⁾ spotykamy liczne artykuły, świadczące o rozpoczętych w owym czasie badaniach meteorologicznych i geograficznych. Akademia w Manheim zbierała spostrzeżenia w szeregu stacyi doświadczalnych.

W całej pełni rozwijała się umiejętność geografii za granicą, że napomknę tylko podręcznik Robert'a: *Geographie naturelle, historique, politique et raisonnée, suivie d'un traité de la Sphère, avec l'Explication des differents Systèmes astronomiques du Monde*. 3 t. (Por.: *Journal de Sçavans pour a 1779* str. 144—170).

Za granicą w owym czasie niezczędzono kosztów i na wydawnictwa:

A) Wielkich zbiorów map:

Philippe Serane: *Atlas historique, ou Collection de Tableaux...* a Paris 1783. (Recenzja w: *Journal Encyclopedique*. 1784 T. I. str. 362).

Atlas compendarius... Norimbergae 1752, zawiera 50 tablic ze wstępem do geografii, na 40 str.: *Schematismus geographiae mathematicae in gratiam iuventutis erudiendae. Curantibus Homannianis Heredibus*. B. u. lw. (16325 Expos.).

D'Anville i Barbié du Bocage: *Zbiór map z lat 1751 do 1786*.

Atlas F. A. Schraembla jest zbiorem map z lat 1760 do 1791, wydanych w Wiedniu. Są to przeróbki kart D'Anville'a, Enderscha, Zannoniego, Folin'a, Uz'a, Pean'a i w. i.

B) Atlasów do geografii starożytnej:

Nader piękny atlas posiada biblioteka Baworowskich: *Christophori Cellarii: Geographia Antiqua in compendium*

¹⁾ Por. wydawnictwa z tego czasu w rozdziale III. niniejszej pracy.

²⁾ Por.: *Journal Encyclopedique*, Bouillon 1773—1794 w B. u. lw. 67065 I. period, B. O. 70935, 29660. U nas oba niekompletne; *Le Journal des Sçavans...* Paris, w B. u. lw. 66410 I. period; *Journal des Sçavans...* (combiné) w B. u. lw. 66411 I. period; *Politisches Journal nebst Anzeige von den Gelehrten...* B. u. lw. 66150 I. period; *Journal hebdomadaire de la Diète par. Mr. de V...* B. u. lw. 66530 I. period.

Redacta... Romae MDCCLXXIV. Folio, wydany za króla Victora Amadeusza III.

D'Anville Jean Baptiste (Bourguignon): *Atlas antiquus D'Anvillianus. Norimbergae 1784*. Zawiera 12 kart miedziorytowych z granicami ręcznie barwionemi. B. u. lw.

M. Bonne: *Nouvel Atlas de la géographie ancienne, avec le tableaux historiques et chronologiques...* par M. de Grace... A Paris. (R.: *Journal Encyclopedique 1784*. II. str. 159).

C) Atlasów szczegółowych osobnych państw:

Bardzo ciekawy jest: *Atlas de la Monarchie Prussienne*, który zawiera wiele tablic statystycznych, podających wiadomości ekonomiczne (import do Królewca i Szczecina z lat 1750, 1773, 1774, 1777, 1779, 1780) i wojskowe, ruchy armii, zmiany frontów i w. i.

J. K. Kindermann: *Atlas von Juner österreich entworfen und gezeichnet von... gestochen zu Wien 1790—93*. kart 5 B. u. lw.

D) Osobnych map poszczególnych krajów:

Mappa chorographica Tyrolis, Weinhard 1774, kart 24, w Bibl. uniwers. lw. świadczy o przedsięwzięciach na wielką skalę.

Anich Petrus et Hueber Blasius: *Tyrolis... chorographice delineata, Viennae 1774*. Kart 21 miedzioryt. z perspektywicznym terenem. B. u. lw.

— *Provincia Arlbergica 1783*. B. u. lw.

Epokowem dziełem w historii geografii powszechnej jest dzieło Joachima Lelewela: *Géographie du moyen-âge*, Bruxelles 1852 t. 4. + *Épilogue 1857*.

Na szeroką skalę zakrojone dzieło J. S. Keltie: *Story o exploration*, London 1903 t. 1-szy podaje nader ciekawe informacje.

Dzisiaj badaniami historii geografii zajmują się międzynarodowe kongresy liczne za granicą towarzystwa geograficzne, wydające peryodycznie sprawozdania *Bulletin'y*, *Compte-rendu*, *Reports*, *Mitteilungen* i *Jahresberichte*.

II.

GEOGRAFIA W POLSCE.

1. **Rozwój historyczny.** Zainteresowanie się geografją w Polsce rozpoczyna się około połowy XIII. wieku, jak określa Daniel Janocki, bibliograf (*Kritische Briefe...* Dresden 1745) w opisie biblioteki tucholskiej, gdzie miał się znajdować w XIII. wieku rękopis pergaminowy dzieła Ptolomeusza. W „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“ T. III. z r. 1884. str. 5. w katalogu biblioteki kapituły krakowskiej z r. 1300. zapisano rękopis: „*Cronica Polonorum cum libro de Via hierosolimitana et epistula Alexandri*“, podający wskazówki w podróży do Jerozolimy, nęcącej ówczesnych Ziemi św.

Lelewel uważa Gallusa (1109—1120) za pierwszego polskiego geografa, opisującego granice Polski, jej obszar i jego położenie. W XV. wieku Długosz¹⁾ określa położenie Polski znacznie obszerniej, Miechowita uzupełnia geografję Polski opisem Rusi, Strykowski opisem Litwy. Joachim Bielski czyni pierwszą w geografii polskiej wzmiankę o Koperniku, w wydaniu z r. 1597. ojcowskiej „Kroniki świata“. Zapomocą t. zw. „*libri diligentiarum*“ dowiadujemy się o wykładach geografii naszych profesorów w Akademii krakowskiej od drugiej połowy XV. wieku. Prelekcye o geografii Polski w XVIII. wieku, mimo zapowiedzi, nie odbywały się zupełnie, lub bywały niedokończone z powodu braku słuchaczy.

Sławę nie małą posiadał geograf z Gdańska Kluwer (*Cluverius* 1580—1623) Filip, który bawił na dworze królewskim, a w dziełach swoich pozostawił wiele wzmianek o Polsce i Gdańsku. Dzieła naukowe w Polsce, więc i geograficzne, pisano po łacinie wyłącznie do XVIII. wieku. Profesor akademii

¹⁾ Por.: T. Żebrawski: *Bibliografia... matematyki i fizyki...* w Krakowie 1873. I. 105—124. i inne pozycye, odnoszące się do geografii.

krakowskiej J. St. Formankowic, Doct. Phil. wydał w 1671 r.: *Geographiae compendivm...*, w którym znajduje się geografia polityczna Polski¹⁾. Geografją zajmowali się: Tylkowski Wojciech (1629—1695), Rzączyński Gabriel (1721, 1742), Pisański Jan Krz. (1769), i prócz nich wielu innych w XVIII. wieku. Dzieła niektórych wymieniłem w III. rozdziale, gdyż używano ich jako podręczniki w szkołach Komisji Edukacyjnej.

Popularna geografia znachodziła swoje miejsce w wydawanych kalendarzach, które bywały naówczas jedyną książką zamożnego częstokroć szlachcica. Źródłem do historii geografii będą przeto kalendarze, gdyż znajduje się w nich mnóstwo artykułów, odnoszących się do geografii, meteorologii, astronomii i gospodarczej ekonomiki. Już kalendarz Kubalewicza z r. 1694. zawiera artykuł: „Geografia abo opisanie ziemi“ i kontynuuje go do r. 1701.

Szczególniejsze zasługi na tem polu położył Dr. fil. i prof. akademii krakowskiej Duńczewski Stanisław, wydając od 1725: „*Kalendarz Polski y Ruski...*“, w którym znajdują się ciekawe artykuły: „*Cometografia*“ w r. 1731, „*Praktyka geograficzna w r. 1735*, „*Zkąd się poznaje wysokość i szerokość nieba, wielkość gwiazd i planet? Co to jest zodyak? Co to jest horyzont? Zkąd pochodzi trzęsienie ziemi?*“ i t. p. w r. 1739, „*Figura do nakręcania zegarków*“ w r. 1744, „*O mieyscach złota y srebra polskiego*“ „*O pieczarach metalowych*“ w r. 1750. „*O wodach y kąpielach mineralnych w Polsce*“ w r. 1752. Od roku 1755 drukował Duńczewski artykuł, kontynuowany przez jąt przeszło dziesięć pt.: „*Geografia Polska y W. X.* (Lit...“²⁾

Epoka 1774—1794.

2. **Geografia astronomiczna.** W zakresie geografii astronomicznej szczególniejsze znaczenie w owym czasie ma obserwatorium wileńskie, gdzie zasłynął królewski astronom, uczczony przez króla Stanisława Augusta w 1775. r. medalem z napisem: „*Sic itur ad astra*“, Ks. Marcin Odlanicki Poczo but (1728—1810), korespondent Akademii Nauk w Paryżu i członek: „*Royal Society*“ w Londynie, a profesor i rektor Akademii Wileńskiej.

¹⁾ Exemplaerze w Bibl. Akad. Um. w Krakowie i w Bibl. Osol. we Lwowie.

²⁾ Tytuł dokładny w III. rozdziale pracy niniejszej, gdzie czytelnik znajdzie zestawione podręczniki i mapy z XVIII. w., używane w szkołach Kom. Ed. Narodowej.

Wraz z Ks. Strzeckim¹⁾, na 42. sesji Komisji Edukacyjnej w 1777. roku złożył projekt wydania mapy krajowej, prosząc Komisję o pokrycie kosztów. Komisja wyznaczyła dwu swoich członków: Joachima Chreptowicza, podkanclerzego W. X. litewskiego i Stanisława księcia Poniatowskiego, generał-leutnanta W. Koronnego, aby projekt ze Strzeckim rozważyli i przedstawili na piśmie. Rzeczywiście na sesji następnej przyjęto podane warunki, określając minimalny koszt sporządzenia mapy, a czas wykonania rozłożono najmniej na 6 lub 7 lat. Ks. Strzecki otrzymał 100 cz. zł. na podróż do Londynu w celu zakupu potrzebnych instrumentów astronomicznych. Poczubot wprowadził do astronomii konstellację o nazwisku króla Poniatowskiego²⁾.

Uczniem Poczubota był Jowin Fryderyk Bystrzycki (1737—1821), jezuita, który od 1773 roku został nadwornym fizykiem i astronomem króla Stanisława Augusta, w którego zamku założył gabinet narzędzi fizycznych i astronomicznych, wraz z małym obserwatorium. Dostrzeżenia astronomiczne Bystrzyckiego nie przedstawiają naukowej wartości.

Po reformie Akademii krakowskiej, dokonanej przez Ks. Hugona Kołłątaja w r. 1777., kierował obserwatorium astronomicznym w Krakowie Jan Śniadecki, o jego projekcie mapy będzie mowa na innym miejscu.

O ciałach niebieskich mówi Ks. Lisikiewicz Józef w dziele: „Wiadomości natury“³⁾ w części pierwszej z r. 1781. Dzieło jego pod względem metody miało wybitne znaczenie, służyło za wzór uczonym francuskim.

3. Geografia fizyczna. W zakresie geografii fizycznej ważniejsze znaczenie posiadają obserwacje meteorologiczne, wyżej wspomnianego, Ks. Bystrzyckiego, zapisywane starannie od 1779 roku przez 20 lat⁴⁾. Są to najdawniejsze w Polsce znane obserwacje termometru i barometru.

¹⁾ Zob. Ks. Maxym. Hell: Ephemerides astronomicae, (ann 1777. Viennae 1775. z 5 tabl. Brown. str. 390.) Wiedeń 1776. art. p. t. Observationes astronomicae anni 1773 factae in observatorio regio Vilnae a... Poczubot et eius socio R. D. Strzecki. Obserwacje owe wyszły i w języku francuskim w.: Protokoły posiedzeń Kom. Eduk. Narod. Wyd. T. Wierzbowski. Warszawa 1910. zeszyt 37. str. 169.

²⁾ Por. Rozdział III. l. 33. i Rkp. 654. w bibl. XX. Czartoryskich, zawierający: Zbiór korespondencji Jego Król. Mości T. I. str. 631—682. 11 listów Poczubota i 5 królewskich.

³⁾ Zob. w mej bibliografii t. c. str. 71. nr. 981.

⁴⁾ Rękopis znajduje się w obserwatorium warszawskim, użytkował go Kowalczyk w „Pamiętniku fizyograficznym“ T. I. z r. 1881.

Za Stanisława Augusta rozpoczęto poszukiwania skarbów mineralnych na większą skalę. Ks. H. Kołłątaj¹⁾ czyni wzmianki o poszukiwaniach soli kopalnej od r. 1773 w sandomierskiem, wiślickiem i t. d. przytem poznano warstwy wewnętrzne ziemi w naszym kraju. Opowiada, że jeden z pierwszych profesorów, po jego reformie krakowskiego uniwersytetu, mianowany przez Komisję Edukacyjną w r. 1780. lekarz Jan Jaśkiewicz, profesorem chemii i historii naturalnej. przedsięwziął w r. 1782. „podróż po całym powiecie krakowskim, lewowskim i po księstwie siewierskiem, znalazł wszędzie na powierzchni ziemi wielką obfitość madreporów i innych skamieniałych owoców morskich: o czem, jako i o całej swej podróży, dał rapport Komisji edukacyjnej i tę podróż opisał akademii umiejętności w Paryżu, jako jej korespondent“²⁾. Podróż miała się powtarzać „corocznie, aż póki by nie została zwiedzona i opisana cała powierzchnia ziemi polskiej“³⁾, co jednak nie zostało uskuteczniem.

Ów Jaśkiewicz w r. 1783. czytał swą rozprawę: „O wodach siarczanych Krzeszowickich“ z odpowiedniami doświadczeniami. On to 1. kwietnia 1784. r. puścił z Janem Śniadeckim pierwszy balon nad ziemią polską z ogrodu botanicznego w Krakowie. W r. 1785. na obchodzie otwarcia nauk czytał: „O atmosferze, jej składzie i widokach napowietrznych“⁴⁾. Kiedy król Stanisław August przybył w r. 1787. do Krakowa, powitał go Jaśkiewicz rozprawą: „O bogactwach krajowych w trzech wydziałach natury“⁵⁾. W tym roku zrzekł się posady, a swój zbiór rzeczy kopalnych darował akademii i wydał rozprawę o formowaniu się gór⁶⁾.

Cudzoziemiec Jan Filip Carosi⁴⁾ badał Polskę pod względem mineralogicznym, ogłosił rozprawy po francusku w 1777. i 1783. Podróże swoje po Polsce opisał w 2 tomach po niemiecku wydanych w latach 1781—1784.

Różne wiadomości z zakresu geografii fizycznej, astronomicznej, jakoteż z geologii zostawił Stanisław Staszic w dziele

¹⁾ Zob. H. Kołłątaj: Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego. Kraków 1843. Tomów 3. 8°. w tomie II. str. 180—81. Dzieło powyższe pod względem filozofii geografii ma wybitne znaczenie. Nie zaliczam go do naszej epoki, gdyż Kołłątaj zaczął je pisać 14 lutego 1795. do 1798. w Józefstadzie, a potem w Ołomuńcu por. t. c. Tom. III. str. 378.

²⁾ Por. H. Kołłątaj: Rozbiór krytyczny... T. II. str. 178—179.

³⁾ Zob. niżej Rozdział III. l. 37—39.

⁴⁾ Por. Kucharzewski (t. c. w III. Rozdziale l. 22—29) na str. 71. (VII. 29.) i „Bibl. Warsz.“ z r. 1843. t. IV. str. 193—210. artykuł A. Wagi.

tłumaczeniem i przerobieniem z Buffona: „Epoki natury“ w roku 1786¹⁾ wydanem poraz pierwszy.

Wskazówki otwierania kopalń, warzelń i t. p. podał Kromer Józef w r. 1787. Inny autor bezimienny w r. 1787. zawarł w swej broszurze wiadomości o soli. Kownacki Hipolit (1761—1854), historyk, którego ojciec był dzierżawcą hut górniczych w Sławkowie, zajmował się hutnictwem i górnictwem w swych rozprawach wydanych w latach 1791—1792²⁾. Dla celów praktycznych zatem, przedsięwziętych w owym czasie na wielką skalę, starano się w Polsce zaznajomić dokładnie z nauką o ziemi.

Kalendarz: „Koleśda na rok 1791“ mówił o trzęsieniach ziemi. Zjawisko owe, zapowiadane w pamflecie z 1780. r. przez Ziehen'a, zajmowało ludzi naszej epoki, skoro tłumaczenie polskie pt.: „Opowiadanie blizkiego losu ziemi“ rozeszło się w trzech wydaniach w 1783, 1785 i 1786 r. Kwestyą tą zajmował się też A. Trzciniński w rozprawie z r. 1787. Naruszewicz podał w swej: Historii Narodu Polskiego (1780—86) zestawienie dat trzęsień ziemi w Polsce. Także gazety ówczesne zajmowały się trzęsieniami ziemi. Opracował zaś je historycznie prof. dr. W. Łaska, który wylicza w owej epoce 6. trzęsień ziemi w Polsce 1785. 1786. (3 trzęsienia), 1790. i 1793.

4. Słownictwo geograficzne. Nie tu miejsce na szczegółowe opracowanie rozwoju polskiego słownictwa geograficznego. Zaznaczę pokrótce, że na naszą epokę przypada, podobnie jak i w innych naukach, początek stworzenia słownictwa naukowego polskiego. Przyszłe badania pójdą dalej w tym kierunku. W r. 1766. Siekierzyński używał wyrazu: Krajopis powszechny w r. 1768. prof. Edling: Początki krajopisarstwa, w r. 1772. Ks. Giecy użył wyrazu: ziemio-pismo, zamiast: geografia. Wprowadzanie słów polskich w miejsce terminów obcych przeprowadza ks. Dominik Szybiński (1772.). Wyrwicz (1768.) wprowadził wyraz: równina. Lhuillier (1780.) w Geometrii dla szkół narodowych wyraz: równik, Hube (1783.) wyrazi: widnokrąg, południk i w. i., Łęski (1790.) i Hube wyraz: równoleżnik.

5. Geografia szkolna. — A. Metoda. Samodzielnie organizujące się szkolnictwo polskie, po kassacie zakonu Societatis Jesu,

¹⁾ T. c. w mej bibliografii str. 13. nr. 153.

²⁾ T. c. w rozdziale III. niniejszej pracy I. 40 i 42, 47—48.

w organizację Komisji Edukacji Narodowej zmusza współczesnych wybitnych autorów do szukania nowych dróg, rad i uwag co do nowego urządzenia szkół narodowych, jakie podali nam: 1) Kamieński Adolf Ks. w dziele: Edukacja obywatelska... w Warszawie 1774. — 2) Popławski Ant. ks.: O rozporządzeniu y Wydoskonaleniu Edukacji Obywatelskiej Proiekt Prześwietney Kommissyi Edukacji Narodowej Korony y W. Ks. Lit. w Marcu 1774 podany... w Warszawie... 1775, w drukarni JKMc i y Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum — 3) Bieliński Fr.: Sposób Edukacji w XV. listach opisany, które od bezimiennego autora były przesyłane, 1775. Dzieła te stanowią chlubną kartę w dziejach pedagogii polskiej.

Pierwszy książd K a m i e ń s k i Adolf, Pijar, kończył nauki w Rzymie, uczył w collegium Konarskiego, tłumaczył Mably'ego: „Uwagi nad historią grecką“, Warsz. 1771 i inne dzieła W swoim projekcie (str. 66.) Edukacji obywatelskiej poleca wybierać przy nauce geografii ustępy z książki p. t.: „Atlas Dziecinny“ „i dla ugruntowania y rozszerzenia wiadomości, które się potym dawać będą, nic przywoitszego nie sądzę iako czytać im (młodzieży) książkę znaną p. t.: Krótkie zebranie wszystkich Nauk“. „Atlas dziecinny“ był to podręcznik Ks. D. Szybińskiego, który niżej omawiam.

Drugi Pijar ks. Antoni Popławski, Dr. obojga prawa i filozofii, uczył również w collegium Konarskiego, z „powodu i rozkazu“ [l. c. str. (a)] Komisji Eduk. Narod. Napisał on projekt o edukacji, oddał go pod sąd Komisji Edukacyjnej, która go przyjęła i nagrodziła. W nim stworzył niejako półurzędowy program tymczasowy Komisji Edukacyjnej, który jest pierwszym szkieletem, głównym sławnego statutu Komisji wydanego¹⁾ w r. 1783., później kilkakrotnie w XVIII. i XIX. wieku (ostatni raz w 1902) przedrukowanego. Wśród innych bardzo cennych rad dla stanu nauczycielskiego dał Popławski i do geografii następujące wskazówki: „Też ziemię otacza Niebo y z nim ściśle iest złączone. Ile tedy wypada odmian na powietrzu y na ziemi, ile się dni y lata regulują, położenie y odległość miejsca wymierza, według takowego związku, tyle poznać Astronomii, która się zamyka w Geografii Sferyczney, będzie rzeczą pożyteczną dla człowieka, y iego trwożliwy umysł uspokoiającą. Z poznania tych dwóch dzieł to jest ziemi y Nieba, postąpi

¹⁾ Por. moją bibliografię str. 123. Nr. 1814 do 1820.

łatwo do uznania Boga jako Stworzyciela, y należących się Mu od niego powinności“ (l. c. str. 52.). „Niechaj nakoniec pozna całą powierzchowność Ziemi przez Geografią“ (l. c. str. 57.), w drugiej klasie geografię całej Europy, jak najkrócej zebraną (l. c. 87.), w trzeciej geografię do historii dawnej służącą, w czwartej geografię sferyczną (l. c. tablica druga) i w klasie piątej (l. c. str. 90.) „Geografia z Historią razem iść powinna, bo się iedna przez drugą lepiej wbiie; przy Geografii innych części świata ma być zaraz łączona, ciekawsza część Historii Naturalney tamtych krajów. Y dobrzeby było, żeby każdy Profesor na pokazywanie dzieciom, miał dane sobie Kopersztychy koloryzowane, na którychby wyrażone były Zwierzęta, Ptaki, drzewa, zioła y ryby osobliwsze, iakie się znajdują w trzech częściach świata“ (l. c. str. 100.). Egzamina miały być urządzone jeden w klasie pierwszej z geografii i w klasie czwartej jeden z geografii sferycznej (por. l. c. tabl. druga). Wreszcie daje ważne przypomnienie nauczycielom, „aby żadna Nauka zamykająca się w tych książkach podręcznikach szkolnych), nie była wykładana *Methodo Synthetica*, ale iedynie *Methodo Analitica*. Ten drugi bowiem sposób nayłatwiejszy iest dla poiętności, przyzwoity rozumowi ludzkiemu, a osobliwie dziecinnemu, y naturze wszech rzeczy: która iako żadnych w sobie nie zamyka ogulności (!), tak też zmysłom y umysłowi ludzkiemu przez same szczegulności daie się poznawać. Tamten zaś pierwszy sposób, nie wiem dlaczego wszędzie prawie do tych czas zostawał w używaniu, w Edukacyi prywatney y publiczney. Bo iezeli z iedney strony wydaie się sporszym w robocie, to z drugiey niezmiernie zatrudnia y uciemieża, a nawet częstokroć y przytłumia niezdolne ieszcze siły w dzieciach do obięcia onegoż. Dobry iest wprawdzie y wygodny, ale dla ludzi dojrzałych w wieku, rozumie y naukach; przez który łatwo sobie mogą to wszystko zebrać y przypomnieć, czego pierwej częstkami y szczegulnością dochodzili“ (l. c. str. 129.).

Popławski jest pierwszym, który po epoce Konarskiego inicjuje cały system organizacyjny i metodyczno-wychowawczy Komisji Edukacyjnej. Z jego książki przekonujemy się, że on jest projektodawcą Towarzystwa do ksiąg elementarnych, on podaje wskazówki, z jakich autorów należy czerpać przy układaniu podręczników dla szkół parafialnych i wydziałowych wojewódzkich.

Trzeci Franciszek Bieliński¹⁾, synowiec jednego z najświetniejszych wielkich marszałków koronnych w XVIII. w., napisał w listach swoich (List piąty) ustęp „O Geografii“ (l. c. str. 55—57.), który tu należy przytoczyć, ze względów zarówno czysto rzeczowych, jak i ze względu na wskazówki metodyczne. Powiada on, że „nauka ta naywięcey pamięci potrzebuie y owszem na niey samey tylko gruntuie się, a zatym naypierwsza być uczona powinna. Nayprzód na sferze (powietrzu) pokaże nauczyciel wszelkie geografii początki, wytłumaczy okręgi, nazwiska im (uczniom) podaje, które dzieci na pamięć nauczą się, potem *Globus terrestris & coelestis* zabawi dzieci, na którym ukazywać to wszystko nauczyciel będzie; zaraz, gdy oko widzi, rozum dziecinny łatwiey poymie:

Segnius irritant animos demissa per aurem
Quam quae sunt oculis subiecta fidelibus.

Horatius.

Potym wystawiać geograficzne malowane wielkie karty, podobne tym, które w Atlasie dziecinnym²⁾ znajdują się, bowiem tym sposobem nayłatwiey poznaią figurę krajów, y mieysce, w którym iakowe sławne leży miasto, ani w mnieysze dywizye wdawać się będzie potrzeba, dosyć iest generalne kraiu opisać podziały, bowiem naprzykład trzeba wiedzieć na wiele prowincyi dzieli się Francya, nie wchodząc na iakowe części dzieli się znowu każda prowincya. Naywięcey na tym zawisło, aby nauczyciel tę naukę zabawną dzieciom uczynił, opisując im osobliwsze w kraiu lub mieście ciekawości, pokazując na Kopersztychach szczegulnieysze niektórych narodów stroie, znacznieyszych miast wyobrażenia: A gdy temi postępować będzie sposobami, w ćwierć roku bez tęsknoty i prawie iak zabawką całą geografię przebiegnie. Wróci się zatym znowu nazad i powtóre wszystkei wyliczać będzie

¹⁾ Na tem miejscu muszę sprostować rażącą pomyłkę, jaką zostawił Fr. Max. Sobieszczański w Encyklopedyi Powszechnej T. III. Warszawa 1860 str. 516., przypisując autorstwo: „Sposobu Edukacyi w XV. listach“ Wielkiemu Marszałkowi, który umarł w 1766. r., więc w 1775. r. nie mógł podawać Komisji Edukacyjnej sposobu edukacyi.

²⁾ O którym nic nie mówi p. Dr. A. Karbowski (w swej rozprawie: O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacyi Narodowej, drukowanej w „Muzeum“ i odbitka, Lwów 1893), pomimo, iż wymieniają go, jako podstawę do nauki geografii: Kamiński i Bieliński. Egzemplarze tej rzadkiej książki: „Atlas dziecinny“ widziałem w B. J., B. O. i B. u. lw. (56540 I).

kraie, opisując rządy każdego (do czego tom pierwszy y drugi de la Science du Gouvernement par Mr. de Real wielką będzie pomocą), handel y bogactwa, pozycją względem sąsiadów, jeżeli iakowe z krajem naszym mają związku, czyli handlowe, czyli polityczne, te i tym podobne opisy w pamięć dziecienną wbiiając się, pożytek w przyszłym czasie przyniosą. Wszystko to po polsku uczyć będą, iako też i w ojczystym języku okupacye zadawać, które przez pytania y odpowiedzi ułożone też same powtarzają nauki. Takowym sposobem nauczyciel objaśniać Naukę, dzieci na pamięć się uczyć, a okupacye na łaciński przekładać język będą powinni.“

W przepisach zaś wydanych przez Komisję Edukacyjną (B. Bawor. 8. I. 42.) znajduję w arkuszu c na str. 4. następujące uwagi co do geografii: „Nieodzielna od historii być powinna Geografia, tak iak Chronologia. Ułatwi naukę Geografii Nauczyciel. 1. Zaczynając od pierwszych powszechniejszych rzeczy, to iest, podziałów ziemi, położen krajów, granic. 2. Dając potym iasną znajomość Kart Ziemopiskich, globow, sfer. 3. Korzystając ze zwyczajney dzieciom ryssowania ochoty, y mappy im do przeryssowania pożyczając. 4. Wprawując dzieci, aby gdziekolwiek się znajdują, znali wschod, zachod, pomiarkowali, iakie iest ich położenie względem tego lub owego bliższego miasta. 5. Zachowując w geografii partykularney ten porządek: aby naprzod znali swój kraj, potym Sąsiedzkie bliskie, z którymi zachodzą związki z przymierza handlu. 6. Nie czytając żadnych powieści, Gazet bez Geograficznej karty. 7. Mieszając naturalne, polityczne ciekawości.“ W dopisku: „Do tey nauki nauczycielom pomocą być mogą Geografia X. Buffier, Geografia X. Wyrwicza, y Rybińskiego.“

B. Podręczniki. Z kolei zastanowić się nam wypada nad kwestyą, co zrobiło dla geografii, założone w celu napisania podręczników szkolnych Towarzystwo do ksiąg elementarnych?

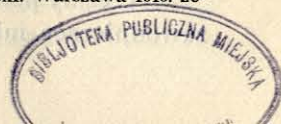
Otóż na drugiej sesji (14. marca 1775. r.) pod prezydencyą Ignacego Potockiego wyznaczono jako ostatnią (dziesiątą) naukę historii dziejów ludzkich wraz z geografją¹⁾. Na czwar-

¹⁾ W szkołach wojewódzkich miano uczyć: 1) nauki chrześcijańskiej z historią religii, 2) nauki moralnej, 3) arytmetyki i algebry, 4) geometrii, 5) nauki polskiego i łacińskiego języka, oraz na pograniczach niemieckich krajów — niemieckiego w szkołach księżom bazylianom poruczonych — słowiańskiego, 6) fizyki ogólnej i mechaniki, 7) logiki, 8) uwag o dziełach wymowy i poezji, 9) historia naturalna w potrzebniejszych częściach i 10) historia dziejów ludzkich wraz z geografją.

tej sesji poleciła Komisya Eduk. Narod. członkom Towarzystwa „podać uwagi swoje, służące do ułożenia programatów nauki moralnej i historii dziejów ludzkich z geografją“. Później polecono Ign. Potockiemu, „aby wybrał osoby zdadne, którymby zlecił ułożenie ksiązek elementarnych nauki moralnej, historii oraz geografii, z tym warunkiem, aby ci, którym ta robota poruczona będzie, prospectus swoje we wrześniu (1775) podali, aby te prospectus publico udzielone były ku zebraniu uwag i popraw“ (Sesya 5. 4. IV. 1775). Sposób ten dziś nazwalibyśmy konkursowym. W 1776 r. (19. XI.) „ustanowiono, aby uwagi geograficzne i histor. najprościej i najzwięźlej miejsca i dzieje namieniały, aby zamiast kładzenia not opisujących zwyczaje, obrządki, urzędy, wagi, miary starożytne, osobny dla szkół uczyniony był dykcyonarzyk. Zgłoszonego prospektu geografii nie przyjęto, gdyż go nie żądano, jak oświadczył sekretarz (sesya 32. 26. listopada 1776).

Natomiast „ustanowiono aby [na wzór francuskiego dykcyonarzyka starożytności p. Monchablon (Wierzbowski nie zna) podobny dykcyonarzyk geografii starej do rozumienia autorów był ułożony, co polecono uczynić ks. Narbuttowi, którego: „Dykcyonarzyk geograficzny starożytny do zrozumienia autorów klasycznych służący“, z woli Komisji ułożony, Ign. Potocki prezentował już w dniu 10. grudnia 1777. r. na sesji 61¹⁾, a w Towarzystwie do ksiąg elementarnych sekretarz pokazał na sesji 67. dn. 12. grudnia 1777. Na sesji 71.znaczono też ks. Narbuttowi w nagrodę 1000 złp. i po wydrukowaniu 50 egzemplarzy na własny dochód. Następnego roku (23. marca 1778) proszono o przejrzanie dykcyonarza geograficznego p. Koźmińskiego, bibliotekarza Zamojskich. W kwietniu (14. 1778), „ustanowiono tytuły ksiązek elementarnych, mających wyjść w tym roku“, między innymi i Dykcyonarz geogr. star. do zrozumienia autorów klasycznych dla szkół narodowych, ks. Narbutta „ale z drukowaniem“ dykcyonarza geografii starożytnej wstrzymano się „dla zasięgnięcia obszerniejszej wiadomości o dawnej geografii polskiej“ przez lata 1782—1787, (zob. sesya 258., 292., 329., 368., 402., 438.) i oddano Albertrandy'emu, ale żeby go wydano, o tem się nie dowiadujemy.

¹⁾ Zob. Protokoły posiedzeń K. E. N. Wyd. T. Wierzbowski. Warszawa 1910. zeszyt 37. str. 188.

Tymczasem księgarz Dufour „wniósł prośbę, aby P. Komisya wzięła na szkoły: Dykcyonarzyk geograficzny, który przedsięwzięcie drukować. Prospekt na ten dykcyonarz Towarzystwo przyznało i te uwagi poczyniło: a) ażeby poprawione były omyłki, które się znajdują w oryginale francuskim, b) aby polskich miejsc imiona wszystkie położone były“ (sesya 258. d. 1. maja 1782). Dykcyonarzyk ten rzeczywiście wydał Dufour Piotr (w latach 1782 T. I. i II., a w r. 1783 t. III.), jak zaznacza w przedmowie, z polecenia Kom. Eduk. Narod., a z wykazu prenumeratorów dowiadujemy się, że król wziął 10 exemplarzy, Komisya Edukacyjna 60 ex. Korpus kadetów 15 ex. Był to dykcyonarzyk Echarda.

Trzecim podręcznikiem geograficznym, oficjalnie traktowanym na posiedzeniach Towarz. do ksiąg elementarnych, był Dykcyonarz geograficzny Polski, którego artykuł z rękopisu ks. Siarczyńskiego, Pijara, profesora wymowy w szkołach radomskich, czytano na sesyi 403. (6. października 1786), z pochwałami przyjęto, a w r. 1787. dalsze artykuły czytano. Podręcznika tego jednak za czasów Kom. Eduk. nie wydano.

Gdy porównamy prace Towarzystwa do ks. elem. w zakresie innych nauk, a odbyło ono 631 sesyi wedle protokołów, to uderzy nas dziwnie mała liczba posiedzeń poświęconych sprawie geografii, jest ich dwa i to w stosunku do innych podręczników — geograficzne małą bardzo część posiedzeń zajmowały. Na 13 zaś sesyach ledwie drobne wzmianki o geografii znajdujemy, gdy np. fizyce poświęcono 112 sesyi, zoologii 50. Nawet konkursu na napisanie podręcznika do geografii nie ogłaszano!

Czyżby to była lekkomyślna obojętność? Czy też planowa robota? Otóż, zdaniem mojem, była to robota celowa. Przypatrzmy się tablicy podręczników, w której uwzględniłem tylko te podręczniki, które były mi dostępne i których daty mogłem ustalić. Dokładne wyjaśnienie znajdzie czytelnik niżej przy objaśnieniu tablicy podręczników na str. 22 i 23. Miała Komisya Edukacyjna w czem wybierać, mając obfitą ilość podręczników, a kilka bardzo dobrych, w tem 4, wydane przez Pijarów, miały sławę najlepszych, nie potrzebowała się przeto Komisya Edukacyjna oglądać za lepszemi.

Weźmy pod uwagę dwa najznakomitsze podręczniki, współzawodniczące między sobą jeszcze przed Komisją Eduk.: 1) je-

zuicki Wyrwicza Karola pierwsze wydanie z 1770. r. i 2) pijarski ks. Dominika Szybińskiego z 1772. r. Tytuł w III. rozdziale. Oba podręczniki różnią się wielce między sobą.

Pierwszy ks. Kar. Wyrwicza, który zwiedzał Francję, Belgię, Niemcy, Włochy, uczęszczał do najznakomitszych akademii, mający wielką wiedzę w dziedzinie historii i geografii, ma charakter więcej dogmatyczny, z wielką ilością szczegółów. Na klasę pierwszą przeznaczał naukę ogólną geografii i o jej podziale, o składzie ziemi, o lądzie dawnym i nowym, o wodach i narodach, wreszcie z geografii opisowej Europy o państwach papieskiem, neapolitańskim, Rzeszy niemieckiej, państwie tureckiem i moskiewskiem. Na klasę II. o państwach francuskim, hiszpańskim, portugalskim, sardyńskim, węgierskim, szwedzkim, duńskim, pruskim, o rzeczach pospolitych: weneckiej, szwajcarskiej, genueńskiej i luceńskiej (Luca). Dla III. klasy rozdział o państwach Korony polskiej i o Azji. W IV. klasie Afrykę i Amerykę. W V. klasie geografie astronomiczną i polityczną. Niema w niej żadnych kart geograficznych, ani o nich autor nie wspomina. Nie mogę się tu zgodzić z p. J. K. P. w Encyklopedyi Wychowawczej, że to był najznakomitszy podręcznik geografii w tej epoce.

Podręcznik szkół pijarskich ks. Dom. Szybińskiego przypomina nam geografie prof. Romera swoim zewnętrznym wyglądem i dostosowaniem materiału do kart geograficznych, których zawiera 24 z globusem na początku, uwzględniając przytem szczególnie Polskę i Litwę. Książkę dedykował „Młodzi wzrastającej, na której zależy pociecha rodziców, podpora familii i nadzieja ojczyzny“ wydawca Michał Gröll, który postarał się o przywilej królewski od Stanisława Augusta, dołączony na końcu podręcznika. Zasadą autora jest wytłumaczyć karty geograficzne zapomocą metody pytań i odpowiedzi. Najpierw planigłoby, potem Europę ogólną, następnie Portugalie, Hiszpanię, Francję, państwo rzymsko-niemieckie, Szwajcaryę, półwysep apeniński, Belgię, Holandję, Anglię, Danię, Norwegię, Szwecję, państwo moskiewskie i pruskie. Królestwu Polski i Litwy poświęca autor przeszło jedną trzecią część podręcznika swego (od str. 120—234., gdy cały podręcznik liczy str. 314). Wreszcie przechodzi królestwo węgierskie, tureckie, półwysep bałkański, Azję, Afrykę i Amerykę. Dodaje naukę o sferze, gwiazdach i planetach, o systemach Ptolome-

usza, Tychona Braché i Kopernika, o długości i szerokości, wschodzie i zachodzie słońca, o wymiarach geograficznych, oznaczaniu godzin. Słusznie nazwał autor swój podręcznik: *Atlasem dzieciennym*. Rzeczywiście może on służyć i dzisiaj nam wzorem, jak zabierać się do uczenia dzieci, tj. młodzieży do lat 13-stu. Podobnie umiejętnego i łatwego podręcznika pod względem metody i dziś niełatwo znajdziemy. Każdy, dzisiaj zabierający się do pisania podręczników, powinien koniecznie przestudować owe najznakomitsze podręczniki, a uniknąłby wielu błędów metodycznych.

Dziełem dokładnem w swoim rodzaju o charakterze wyższego rzędu podręcznika jest geografia X. Siarczyńskiego w 3 tomach. Autor opiera się na licznych autorach obcych, zamierzyszy swą książkę nie dla dzieci, lecz dla uczących i starszej młodzieży. Dzieło jego stoi na stanowisku ówczesnej europejskiej nauki. Tom IV., mający obejmować Polskę, nie wyszedł, o ile mi wiadomo.

Na polu geografii szkolnej położył wybitne zasługi Michał H u b e (1737—1807), uczeń Eulera, nauczyciel synów ministra hannowerskiego, mimo świetnych widoków w Niemczech i Rosyi, osiadł w Toruniu, jako sekretarz miasta. W r. 1776, zyskał pod dewizą: „Amor patriae“, drugą nagrodę w konkursie podręczników z dziedziny rolnictwa i ogrodnictwa, ogłoszonym przez Tow. do ksiąg elementarnych¹⁾. W r. 1777. za podręcznik do elementarnej fizyki pod godłem: „Curarum dulce lenimen“ zyskał pierwszą nagrodę, bo i przedmiot znał dobrze i wedle wamagań Komisji Edukacyjnej przystępnie napisał. Na posiedzeniach Tow. do ks. elem. roztrząsano ów podręcznik szczegółowo²⁾. Pokazało się z analizy, że autor „żadnej rzeczy ogólnie nie traktuje, póki wprzód w szczególności nie określi ją dla pojęcia młodych przez jeden i drugi dowód praktyczny“. Podręcznik wyszedł po raz pierwszy dopiero w 1783. r., kiedy król Stanisław Poniatowski już przed dwu laty (1781). powołał Hubego po Pfleiderze na stanowisko dyrektora generalnego nauk i profesora fizyki wyższej i matematyki w korpusie kadetów w Warszawie.

Otóż w podręczniku Hubego posiada niezwykłą wartość pedagogiczną część, stanowiącą geografję matematyczną i fizy-

¹⁾ Zob. Gazeta Warszawska z dnia 30. marca 1776.

²⁾ Zob. Sesya 47—49. z r. 1777. rozdział III. 1. 52. zeszyt 36.

czną. Przedmiot ścisły przedstawia on z jasnością przystępną młodzieży, iż dotąd podobnego z tej dziedziny podręcznika nie posiadamy. Autor prowadzi „od kopiącej się studni, do stromych urwisk parowu i tam naucza o warstwach i skamieniałościach z dawnych epok geologicznych, wnosi z nich o zmianach klimatu i zmianach w rozkładzie lądów i mórz... z podobieństwa warstw po obu stronach cieśnin wnosi o oderwaniu się wysp od lądu itp. Do najlepszych części należy dział o rzekach, traktowany gruntowniej i obszerniej, niż w wielu dzisiejszych podręcznikach do geografii fizycznej. Podnosi znaczenie rzek dla człowieka i ich wpływ na pomyślność narodów, tłumaczy ich płynienie toczeniem się kuli po stole, gdy go nachylimy¹⁾. Wyjaśnia warunki od jakich zależy bystrość rzeki np. od wielkości spadku itp.

„Listy fizyczne“ Hubego²⁾ wyprzedziły „Geografję czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi“ Jana Śniadeckiego i „Rozbiór krytyczny...“ H. Kołłątaja. Hube zamieszczał swe prace we formie artykułów w: *Acta Eruditorum*, *Hamburger Magazin*, *Hannoversche...* i *Thornsche Anzeigen*. Znalazły one uznanie, a pomysły np. w teorii przypływów i odpływów morza były przedmiotem krytyki naukowej.

Jeszcze prócz wymienionych i zestawieniem objętych podręczników, wizytator ks. Hołowczyc Szcz. w Raporcie wizyty generalnej z r. 1782., ogłoszonej w I. T. Archiwum do dziejów i oświaty w Polsce (str. 49), poleca książkę Ks. Teodora Wagi: *Krótkie zebranie historyi i geografii polskiej*. Supraśl, druk. Bazyl. 1765.

Inni wizytatorowie polecali czasem dobrze im znane podręczniki do nauki geografii, czasem najwięcej zachwalane w rozmowach. Wskutek tego służyło do nauki mnóstwo różnorodnych książek. Jedne przeważnie w obcych językach, o ile nimi władał dany profesor, tak dawniejsze, jak świeżo sprowadzone lub przywiezione z zagranicy; albo inne dawne polskie z XVIII. wieku, czasem jeszcze dawniejsze, znajdujące się po szkolnych lub klasztornych bibliotekach.

Zestawienie, podane na dołączonej tablicy, podaje chociaż w przybliżeniu ciekawy obraz ilościowy stanu podręczników

¹⁾ Zob. W. Nałkowski: M. Hube jako geograf. *Przegl. pedagog.* 1883. I.

²⁾ Miała pręnumerować Komisya Eduk. Narod. dla wszystkich szkół narodowych (Protokoły Tow. do ks. elem. Sesya 631. w r. 1792. T. c. Rozdział III. 1. 52 zeszyt 36).

Tablica podręczników geograficznych.

Data	Podręczniki				Mapy		
	Wyszły oryginalne polskie	tłumacz. na polskie	w obcych językach	Razem	polskie	obce	Razem
od r. 1773	42	6	7	55	9	31	40
w r. 1774	2	1	2	5	—	2	2
" " 1775	1	1	2	4	—	5	5
" " 1776	4	—	—	4	—	1	1
" " 1777	2	—	1	3	—	1	1
" " 1778	2	—	—	2	—	1	1
" " 1779	—	—	1	1	1	—	1
" " 1780	—	1	1	2	—	—	—
" " 1781	—	—	—	—	1	1	2
" " 1782	2	2	1	5	—	—	—
" " 1783	3	—	—	3	—	—	—
" " 1784	2	2	—	4	2	1	3
" " 1785	2	—	1	3	1	—	1
" " 1786	3	—	1	4	1	1	2
" " 1787	—	—	—	—	1	—	1
" " 1788	2	—	—	2	—	6	6
" " 1789	—	—	—	—	—	2	2
" " 1790	1	1	1	3	—	4	4
" " 1791	2	—	1	3	1	4	5
" " 1792	1	—	—	1	3	2	5
" " 1793	—	1	—	1	—	3	3
" " 1794	2	—	—	2	—	—	—
od 1774—1794							
Razem	31	9	12	51	11	34	45
Ogółem	73	15	19	107	20	65	85

szkolnych, używanych przez profesorów i młodzież w naszej epoce przy nauce geografii.

Cyfry, pozornie suche, tłumaczą nam: dlaczego Komisya Edukacyjna nie spieszyła się z wydaniem podręcznika do geografii. Zastała bowiem w języku polskim w r. 1773 przeszło 42. podręczników oryginalnych i 9 map do geografii obcych zaś podręczników w tłumaczeniu polskim 6, a map 31, wydanych jeszcze przed powstaniem Komisji, czyto dla szkół pijarskich, czy dla kollegiów Nobilium pijarskich lub jezuickich, współzawodniczących ze sobą od 25 lat, bądź też dla szkoły korpusu kadetów. Z owych podręczników kilka miało sławę znakomitych, a niektóre (Wyrwicza, Giecy'ego, Szybińskiego, Edlinga) pod względem metody przewyższają podręczniki dziś używane w szkołach średnich.

Rozejrzawszy się dobrze w zestawieniu bibliograficznym w III. rozdziale pracy obecnej, przekonujemy się, że profesowie geografii posiadali doborowy materiał do nauczania swego przedmiotu. Wydawane co roku w epoce Komisji podręczniki nowe, staraniem prywatnym, świadczą o usilnych zabiegach o dobroć. Wyrwicza podręcznik doczekał się 5. wydań (1773. 1774. 1778. dwa 1779.), Szybińskiego trzech (1773. 1778. 1782.). Przybyły: a) nowe oryginalne: Ładowskiego w 2 t., Mikuckiego w dwu edycjach, Moszczeńskiego, Pokubiatty, Hubego, Radziwiłła, Siarczyńskiego 3 tomowy i w. i., b) tłumaczone z języków niemieckiego, francuskiego i angielskiego: D'Orvill'a, Büsching'a, Echard'a, Lenglet'a, Hogrewe'go.

Jak starano się podnieść naukę geografii w czasie istnienia Komisji o tem świadczą znów cyfry. Od r. 1774—1794 wydano oryginalnych polskich podręczników do geografii 31, tłumaczonych na język polski 9, używano w obcych językach 12, razem 51. Map oryginalnych wydano 11, używano obcych 34, razem 45.

Ogółem mógł rozporządzać nauczyciel około 70 podręcznikami i około 50 mapami, z każdym zaś rokiem zwiększała się ilość wydawnictw.

Liczby powyższe są stanowczo za małe, gdyż w moich poszukiwaniach musiałem się ograniczyć przeważnie na zbiorach lwowskich i podaję tylko podręczniki takie, o których znalazłem jakiś ślad lub wzmiankę, że były używane w szkołach ówczesnych. Niewiele bowiem zachowało się spisów książek

z owych czasów; po klasztorach uważa się je za nieposiadające znaczenia.

C. Zastosowanie — Praktyka. Zasługuje na uwzględnienie złożony (w 1783 w lipcu) przez prof. klasy II. Pawła Szumczyńskiego raport o nauczaniu geografii¹⁾: „mieli (uczniowie) opowiadane sobie granice Królestwa Polskiego, długość jego i szerokość. Na wiele prowincyi dzieli się Królestwo Polskie? i czy większe prowincye dzielą się na mniejsze? Wiele każda z tych prowincyi zawiera w sobie województw? Jakie ich są herby? miasta stołeczne? etc.“

Rozkład nauk z r. szk. 1793—94. w szkołach przyglównych krakowskich²⁾ wykazuje, że w klasie I. i II. uczono początków geografii teraźniejszej, dwa razy w tygodniu od godz. 3—4 popołudniu. W III. klasie od godz. 2—3. popołud. wykładano dzieje assyryjskie i perskie z geografją raz w tygodniu. W IV. klasie również jedną godzinę przeznaczono na dzieje Grecyi i geografję, w V. klasie taksamo na dzieje rzymskie z geografją, w VI. klasie brano dzieje Królestwa Polskiego z geografją podobnie 1. godz. tygodniowo.

W niektórych szkołach, np. plockiej, pułtuskiej, uczono w klasie V. i VI. geografii astronomicznej zw. gnomoniką: „podano sposoby, jak wynajdować linię południową, wyniesienie bieguna nad horyzont, podwyższenie equatora nad horyzontem, jak rysować kompas polarny i jak go ustawiać, kompas horyzontalny i jak go ustawiać, kompas wertykalny południowy i północny, kompas wertykalny wschodni i zachodni, kompas na płaszczyźnie górnej zwróconej z południa na wschód lub zachód, z północy na wschód lub zachód, kompas na krzyżku i jak go ustawiać, kompas na sferze i jak go ustawiać“, uczył ks. Mik. Szymoński prof. matematyki³⁾ w roku 1779. W szkole węgrowskiej uczono geografii o państwach Korony polskiej: „od województwa ruskiego do końca, z pokazaniem na mapach i uważaniem podziału rozebranego kraju“⁴⁾. Sprawozdania te ciągle się powtarzają prawie stereotypowo we wszystkich raportach. Raport szkoły głównej krakowskiej ks.

¹⁾ Zob. Raporty szkoły wydz. warszawskiej, wyd. T. Wierzbowski zeszyt 1. str. 8.

²⁾ Zob. Dr. J. Leniek T. c. w III. rozdziale 1. 254. str. 166—67.

³⁾ Por. Raporty J. c. zeszyt 3. str. 32—33, zeszyt 4. str. 53.

⁴⁾ Por. Raporty t. c. zeszyt 6. str. 43.

Popławskiego z r. 1792. przypisuje winę złego postępu uczniów w geografii niedostatkowi kart geograficznych¹⁾.

Dodam jeszcze, że prawie we wszystkich szkołach używano map, jakich? raporty nie podają.

6. Kartografia. Najdawniejsze mapy Polski pochodzą z 1526. r. Bern. Wapowskiego, Wacława Grodeckiego z 1558. wydana w Bazylei, często przedrukowywana. Mapa Polski z wizerunkiem Stefana Batorego. W XVII. wieku rysował mapy Polski Filip Kluwer, geograf, gdańszczanin, później poza mapą Makowskiego, Radziwiłła, ułożył Francuz Beauplan ogólną mapę Polski i Ukrainy. W XVIII. wieku poza mapą Litwy ks. Niepreckiego i kartą księstwa pruskiego Enderscha zdejmował plany kopalni wielickiej Fridhuber i inni. Kapitan Artyleryi Koronnej Folin B. sztychował atlas Królestwa Polskiego.

W naszym okresie podnieść należy działalność, sprowadzonego do Polski przez króla Stanisława Augusta, geografa królewskiego i pułkownika wojsk koronnych, Karola de Perthées'a, który przez wiele lat zajmował się sporządzaniem ogólnej topograficznej mapy Rzeczypospolitej i oddzielnie każdego województwa, tudzież mapy hydrograficznej. Wszystkie wykonał bardzo pracowicie i ozdobnie (1784—1792) i złożył w rysunku królowi. Kilka z nich wrył pięknie Tardieu w Paryżu.

W „Pamiętniku histor.-polit. ks. Świtkowskiego²⁾ umieścił Kromer Józef artykuł o sposobie sporządzenia mapy fizycznej ziem polskich.

Wielką zasługę w rozwoju naszej kartografii położył profesor matematyki i miernictwa od r. 1789. w korpusie kadetów w Warszawie Józef Franciszek Łęski (1760—1825), znakomity astronom, wykształcony za granicą. Przetłumaczył on z języka angielskiego dzieło Hogrewe'go, które rozszerzył i przerobił dla polskiej młodzieży. Podał w niem sposoby rysowania kart wojennych z bardzo szczegółowemi wskazówkami jak kolorować, przysposobić kolory, jakich instrumentów używać do wymiarów w polu, jak przeprowadzać pomiary bez instrumentów itp., ilustrując odpowiedniami tablicami.

W r. 1790. Śniadecki Jan z Tadeuszem Czackiem powzięli myśl powszechnego pomiaru Polski i zrobienia dokładnej mapy geograficznej. W tym celu, Śniadecki, przybrawszy

¹⁾ Zob. Dr. J. Leniek: T. c. w III. rozdziale 1. 254. str. 164—65.

²⁾ T. c. w III. Rozdziale 1. 40.

za współnika Felixa Radwańskiego, prof. mechaniki w akademii krakowskiej, napisał projekt i przesłał go Czackiemu do Warszawy w tymże roku¹⁾. Kosztem 10000 zł. czerw. Czackiego sporządzono mapę hydrograficzną Polski.

W „etacie woyska oboysga narodów“²⁾ w konstytucyi z 8. października 1789. r. powiedziano, że „inżynierowie (wojskowi) w czasie pokoju użytymi być mają do wymiaru kraju, robienia kart geograficznych i topograficznych, opisywania dróg itd.“ Konstytucya ustanowiła dwie szkoły: korpusu artyleryi i inżynierów, osobną dla Korony, osobną dla Litwy. W każdej na 10 profesorów jeden miał posadę profesora do map geograficznych i topograficznych.

Z owoczesnych map na szczególniejszą uwagę zasługuje Kantera mapa Polski ścienna z 16 arkuszy, przedstawiająca plastycznie góry i lasy. Obok murów Rzeczypospolitej stoi zwalona kolumna pęknięta i szczerbę mająca, na ową jakby szczerbę wskazuje obok stojący szlachcic. Opodal zaś widać pałacę się miasto, nad brzegiem zaś uganiających jeźdźców rozprószonych. Pisownia polska dość dobra. Bardzo interesującą i piękną jest mapa Polski również ścienna, niekiedy oprawiana jak atlas. Rizzi Zannoniego z 25 tablic złożona. Tablica 21-sza jest tytułem tego znakomitego dzieła. Na niej po lewej ręce siedzący amerek trzyma na książce pergamin z napisem: „Pacta conventa — Liberum veto“, w środku znajduje się herb ks. Jabłonowskiego. Mapa bez numeru jest orientacyjną dla całego zbioru, po bokach 2 tablice wykazują wszystkie powiaty, ziemie i województwa, z najgłówniejszymi rzekami. Na końcu tablica zatytułowana: „Plan de Varsovie levé par ordre de son Exc. Mr. le Cte. Bieliński Grand Maréchal de la Couronne dédié à Son Exc. Mr. le Cte. Wielhorski Gd. Maitre d'Hôtel du G. D. de Lithuanie, Starosta de Kaminiac Par son très Hble. et très Obt. Serviteur Rizzi Zannoni 1772“. W środku plan Warszawy, u dołu: Vue de Varsovie du Côté de la Vistule, po bokach wyjaśnienie numerów illustrowane rysunkami perspektywicznymi owoczesnych budynków w Warszawie, jak: kościół Misyonarzy, pałace Czartoryskich, Krasiń-

¹⁾ Projekt cały umieszcza Rastawiecki w swej „Mappografii“ str. 69. T. c. w rozdz. III. l. 7.

²⁾ Zob. Volumina Legum Tom IX. Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności 1889. str. 120. i 130. w cytacie pisownię zmodernizowałem, słowa w nawiasie dodane przezemnie.

skich, Godzkich, Mniszców, Sułkowskich, Branickich, Prymasowski, Saski, Biskupa krakowskiego, Radziwiłłów, Bielińskich, Brühlowski, Wielopolskich, Ostrowskich, Załuskich i Kolegium szkół pobożnych.

Józef Andrzej Załuski miał na owe czasy nigdy nieocenioną zasługę nie tylko założeniem wielkiej biblioteki, ale i w geografii, bo zebrał wielką bardzo ilość map geograficznych Polski. Dowiedziawszy się o tem stryjeczny brat hr. Brühla w Dreźnie, wypożyczył cały ten zbiór od Załuskiego pod pozorem wydania atlasu Sarmacyi. Niespodzianie jednak hr. Brühl umarł, a zbiór nigdy do rąk właściciela nie wrócił, gdyż rozsprzedano go cząstkowo w obce ręce. Resztę map, tj. dubletów owych pożyczonych Brühlowi, po śmierci Załuskiego, poruczono wraz z całym zbiorem Komisji Edukacyjnej, która nadzór nad nim powierzyła Ignacemu Potockiemu. Po upadku jednak kraju przewieziono bibliotekę prawie całą do Petersburga.

7. Podróże po Polsce i jej opisy. Nie będę tu wyliczał, ani rozbierał opisów i podróży po krajach polskich, nawet z epoki Komisji Edukacyjnej, gdyż przeszło by to ramy niniejszego szkicu. Wspominam o tem ze względu, że wielu Polaków i cudzoziemców podróżowało po Polsce w różnorakich celach i pozostawiło opisy w formie korespondencyi, pamiętników lub naukowych spostrzeżeń, które w części ogłaszały drukiem liczni podróżnicy, a w wielkiej części spoczywają w rękopisach, — dlatego cała kwestya nadaje się jako temat do odrębnego opracowania¹⁾.

Oto cząstka zebranych szczegółów.

Na polu geografii nie wyprzedziliśmy Europy zachodniej, ani się z nią równali, ale szliśmy jej śladem i to niech nam chluba będzie.

¹⁾ Pragnąc zająć się tą kwestyą znajdzie bibliograficzne wskazówki w „Bibliografii historii polskiej“ Prof. Dr. L. Finkla w dziale: Geografia i w I. dodatku pozycje: 31463—31846. Z opracowań znam tylko Xaw. Liskego: Cudzoziemcy w Polsce, we Lwowie 1876. Jest to rodzaj wstępnego studyum w tym kierunku.

III.

WIADOMOŚCI BIBLIOGRAFICZNE.

1. Bibliografie.

1. Callier E.: Spis map geograficznych w zbiorach Tow. Przyj. Nauk Poznańskiego ułożył... w Poznaniu 1884.
2. Estreicher Karol Dr.: Bibliografia polska. Kraków t. 22.
3. Finkel Ludwik Dr.: Bibliografia historii polskiej. Kraków t. 3.
4. Kucharzewski Feliks: Bibliografia polska techniczno-przemysłowa, obejmująca prace drukowane oddzielnie, w czasopiśmie lub znane z rękopismu, we wszystkich działach techniki i przemysłu do końca 1874 roku. Warszawa 1894.
5. Lewicki Józef: Bibliografia druków, odnoszących się do Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie ministerium oświaty. Odbitka z „Muzeum“. Lwów—Warszawa 1908, str. IV. + 4 nlb. + 172 + 4 nlb.
6. Mayer J.: Literatura fizyografii ziemi pol. Roczn. tow. nauk. krak. t. XXX. Ob. Kraków 1862.
7. Rastawiecki Edward: Mappografia dawnej Polski. Warsz. 1846, 8-o. B. O. (42483).
8. Romer Eugeniusz Dr.: Spis prac odnoszących się do fizyografii ziem polskich. „Kosmos“ Lwów 1897—1901.
9. Żebrawski Teofil Dr.: Bibliografia piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki, oraz ich zastosowań... w Krakowie 1873.
10. — Dodatki do Bibliografii piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki... w Krakowie 1876.

2. Źródła.

Układ chronologiczny.

11. (Komisya Edukacyjna). Powszechna Rada dla nauczycielów. Warszawa, 12-o. Bibl. Bawor. (8. J. 42).
12. Dogiel M.: Limites Regni Poloniae et M. D. Lithuaniae. Vilnae 1758. w. F.
13. (Łuskińska St.): Instructio brevis et facilis... Nauka krótka y łączna ku pomocy tym wszystkim, którzyby za małym nakładem

i pracą chcieli czynić obserwacye, służące do wynalezienia wysokości Poli, czyli szerokości geograficznej na każde miejsce. W Warszawie... 1767. 4° str. 27 + rycina. B. Bawor.

14. — Toż... we Lwowie... 8° str. 40 nlb. w. E.

15. Myśli o sposobach dania bezpiecznego y wygodnego сплаwu rzekom Polskim y Litewskim, podane prześwietnym Kommissyom skarbowym koronney y W. Xsiewstwa Litewskiego. Warszawa 1767. 16°, str. 119.

1773—1794.

16. Büsching Ant. Fryd.: Magazin für neue Historie und Geographie, Hamburg 1773—1793. T. 23. [Polska T. XVI. (1782), T. XXII. (1788)]. B. u. lw. (32744 II.). — B. J. — B. O. (1832)

17. Kamiński Adolf X.: Edukacya obywatelska przez A. K. W Warszawie 1774, 8-o str. 10 + 186 + 2. Obejmuje 8 listów. B. O. — B. u. lw.

18. Questiones methodicae ex Geographia mathematica de-promptae, ex quibus sui profectus argumentum sunt daturi: nazwiska uczniów i pytania. 8° str. 16 w Zamościu 1774. B. kórnicka.

19. Wolf: Opisanie... 1774 w. E.

20. (Bieliński Fr. Pisarz W. kor.): Sposób Edukacyi w XV. li-stach opisany, które od bezimiennego autora były przesyłane. B. w. m. 1775. B. O. — B. u. lw.

21. Exercitationes literariae et Historia, Geographia po-litica et naturalis, Algebra, Geometria et Trigonometria habitae in Co-llégio Polocensi. S. J. 1775. 4°.

22. Carosi J. F.: Essai d'une lithographie de Mlocin écrit á Varsovie en 1777. Dresde.

23. Dubois Jean Bapt.: Essai sur l'histoire littéraire de (la) Pologne. Par M. D.** C. de la C. de S. M. P. Membre de l'Académie des Sciences, Arts & Belles Lettres de** Réflexions générales sur les progrès des sciences et des arts. Histoire naturelle et géographie. à Berlin... MDCCLXXVIII. B. J.—B. O.—B. Bawor.—B. u. lw. (54742 I).

24. Hube M.: De telluris forma. Getynga 1778. w. E.

25. Opisanie Królestwa Polskiego i W. X. Lit. z wyrażeniem herbów, granic, senatorów, liczby powiatów i rzek. W Warszawie 1778, fol., gr. 15. G.

26. Hube M.: De telluris forma... Varsaviae 1780, 8° str. 87 + 1 tabl. B. J.

27. Rozmowy filozoficzne o trzęsieniu ziemi, piorunach etc. o ułożeniu planet podług Kopernika y wielosci swiatow. Z francuzkiego na oyczysty język przełożone przez J.(akuba) Z.(ajączkowskiego) Z. S. B. za dołożeniem Zwierzchności wydrukowane. Rycina na tytule. W Warszawie... 1780. str. 2 nlb. + 96. (Autor nieznany). B. Bawor.—B. J.

28. Hube M.: Landwirth. 2 t. Warsz. Drezn. 1781.

29. Carosi J. F.: Sur la génération du Silex et du Quarz en partie. Observations faites en Pologne. Cracoviae 1783.

30. Sammlung geogr. hist. stat. Schriften. Band I.—XVII. Weissenburg 1783, Theil X. Russl. Th. XI. Polen, Preuss., Lith., Kurl.

31. (Ziehen): Opowiedzenie blizkiego losu ziemi. 1733.
32. *Calendarium pro meridiano Tarnoviensi ad elev. poli gr. 49; ad annum domini bissextilem. 1784.* 8° str. 8.
33. Poczobut M.: *Observationes ad determinandum positionem 16. stellarum, e quibus constellatio Vitellii Poniatoviani formatur. w Rocznikach berlińskich 1785.*
34. Stan polityczny... Królestwa Polskiego i W. X. Lit. 1785. Warsz. B. O. (16283).
35. (Ziehen) T. j. w. 1785.
36. — T. j. w. 1786.
37. Jaśkiewicz Jan: *Dyssertacya na publiczney Sessyi Szkoły Głównej w przytomności Najiaśniejszego Pana, czytana. Przez J. J... Doktora Nadwornego J. Kr. Mci, Akademii krolewskiej Nauk w Paryżu korespondenta, Historii Naturalney y Chemii w Szkole Głównej Koronney Professora. W Krakowie dnia 25. czerwca 1787 Roku.* 4° str. 12. B. A.—B. J.—B. O.
38. — *Rozprawa względem formowania się gór i odmian nastąpionych na powierzchni ziemi naszej 1787.* 4° str. 6.
39. — *Nauka o naturze 2 t. (?)*.
40. Kromer Józef: *Uwagi okazujące łatwość gruntowną w otworzeniu oyczystych kopalń, warzelń, Manufaktur i transportów, oraz podające sposób do udziałania Mappy Geometryczno-Geograficznej y Fizyczno-Naturalney Kraiów Polskich, napisane przez J... K... Polaka. W „Pamiętniku hist.-polit.“ 1787 str. 1051—1076.*
41. Trzeciński A.: *Opisanie przyczyn fizycznych trzęsienia ziemi. Kraków Grebel 1787.* B. O.
42. *Krótką fizyczna i historyczna wiadomość o soli. W Drukarni Nadw. J. K. Mci i P. P. Kom. Edukacyi Narodowej 1788.* 8° str. 59. B. kórń.
43. Maczulski Franciszek: *Wiadomość geograficzna y statystyczna o stanie teraźniejszym Państwa Rossyjskiego przez X... Exjezuitę w Płocku 1789.* 8-o str. 192 + 5 nlb. B. J. — B. O.
44. — *Toż... w Krakowie 1789,* 8-o str. 6 + 192 + 2 (odmienne). B. J. — B. O. — B. u. lw. (53348 I).
45. Hube M.: *Ueber die Ausdünstung und ihre Wirkung in der Atmosphäre. Lipsk 1790.*
46. Łęski Józef: *Doniesienie wydawcy Miernictwa Woiennego 1. listopada 1790 w Warszawie* 4° str. 2.
47. Kownacki Hipolit: *O starożytności kopalni kruszców... w Warszawie (1791) MDCCXCI.* 8° str. 92. B. kórń.
48. — *O górach. Warszawa 1792,* 8° str. 60.
49. Łęski Józef: *Doniesienie. Ce sont les arts qui éclairent les hommes, qui agrandissent leur âme, et qui leur font aimer la liberté. Explication critique et imperiale des tableaux etc. exposés au Louvre 1791 w Warszawie dnia 2. Maia 1792 fol.* B. Cz. — B. O.
50. *Sirisa (Pseudonim autor August Sa denbeck): Polens Ende historisch, statistisch und geographisch beschrieben. Mit 4 Kupfern*

und einer Landcharte. Warschau im Jahr 1773—1793—1795. Öffentlich bekannt gemacht 1797. B. O. (15542). — B. u. lw. (32725 II.).

51. *Bystrzycki Jowin ks.: Dostrzeżenia meteorologiczne czynione w Warszawie od roku 1779 do końca roku 1812.* B. Bawor.

52. *Komisyja Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773—1794. Zesz. 1—8, 23—25, 36—37. Wydał Teodor Wierzbowski (z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowem im. dra Józefa Mianowskiego).*

I. *Raporty szkół wydziałowych i powydziałowych. A. Wydział Mazowiecki.*

Zesz. 1. Raporty szkoły wydziałowej warszawskiej składane Szkole Głównej Koronnej w latach 1782—1789. Warszawa 1901, str. V. + 86.

Zesz. 2. Raporty szkoły podwydziałowej łęczyckiej... 1778—1787. Warszawa 1902, str. IV. + 57.

Zesz. 3. Raporty szkoły podwydziałowej płockiej... 1778—1789. Warszawa 1903, str. IV. + 192.

Zesz. 4. Raporty szkoły podwydziałowej pułtuskiej... 1778—1789. Warszawa 1903, str. IV. + 194.

Zesz. 5. Raporty szkoły podwydziałowej rawskiej... 1775—1790. Warszawa 1904, str. IV. + 108.

Zesz. 6. Raporty szkoły podwydziałowej węgrowskiej... 1775—1790. Warszawa 1903, str. IV. + 79.

B. *Wydział Wielkopolski.*

Zesz. 7. Raporty szkoły wydziałowej poznańskiej... 1777—1789. Warszawa 1905, str. IV. + 235.

Zesz. 8. Raporty szkoły podwydziałowej kaliskiej. Warszawa 1906.

Następne zeszyty w przygotowaniu.

II. *Zesz. 23. Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych. 1776—1793. Warszawa 1908, str. IV. + 172 + III.*

III. *Zesz. 25. Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774—1782. Warszawa 1907, str. IV. + 94.*

IV. *Zesz. 36. Protokoły posiedzeń Towarzystwa do ksiąg elementarnych. 1775—1792. Warszawa 1908, str. IV. + 118 + 2 nlb.*

Zesz. 37. Protokoły posiedzeń Komisji Edukacyi Narodowej 1773—1777. Warszawa 1910, str. IV. + 190 + 2.

Podręczniki,

używane przy nauce geografii.

Oryginalne polskie.

53. *Paprocki Franciszek, jezuita: Europa... Lwów b. r.* B. O.

54. — *Toż... Przemyśl b. r.* B. O.

55. *Rybiński (czy nie pomyłka za Łubiński). Podręcznik ten polecają rady dla nauczycieli, por. l. 11. tego zestawienia.*

56. Starorypiński Sebastyan ks. (Tytuł dotąd nieznan). Podręcznik do geografii używany w Łęczycy w. Rap. W. zesz. 2, str. 10.
57. Kickenhausch Jo. Dan.: Geographia mathematica synoptice tractata. Gedani... (1725) 8° str. 68 + 12 nlb. + 2 tabl.
58. Naumański Jan: Geografia novissima, albo wielce pożyteczne a przez pytania sporządzone opisanie świata, ziem y miast geograficznie i historycznie objaśnione. Z mapami. Warszawa 1729.
59. Puzyna Szczepan: Geografia powszechna po łacinie i po polsku p. t.: Krótkie opisanie czterech części świata. Lublin 1730, 8°.
60. Łubieński Władysław arcyb. gn.: Świat we wszystkich swoich częściach... Wrocław 1740, fol. str. 656 + 6 map.
B. A. — B. J. — B. O. (9360). — Zbiór prof. Romera.
61. Hołowska Kaz. Alojzy: Compendium geographiae... (1743) Vilnae 8° str. 4 nlb. + 108. B. Cz. — B. J.
62. Rudimenta geographica... S. J. Leopoli 1746, 8° str. 109. B. J.
63. Sałtuszewicz W. J.: Compendium geographiczne, to iest szerokiego opisania ziemi krotkie zebranie, polskim stylem in usum, gratiam et favore oyczystey młodzi polskiej, przez W... J... S... 1746 w Krakowie 8°. B. kórń.
64. Hołowska: Notitia utriusque Poloniae in duobus tabulis chartae regalis MDCCXLVIII. (1748).
65. Procopius Constantius (był nim Szaniawski Konstanty Prokop (1714—1750. Pijar. wydał: Geografią dla użytku młodzieży. Lwów 1748, 8°). Geographiae civilis synopsis. Lwów 1748. Podręcznik do geografii używany w Płocku. w. Rap. W. zesz. 3, str. 35.
66. Hołowska: Domowe wiadomości Polskie y W. X. Lit. do druku podane R. P. 1753. W Wilnie 8°, str. 72. B. J.
67. Paprocki Franciszek, Jezuita: Europa z części świata nayprzedniejsza. Kalisz 1756.
68. Haur J. K.: Ekonomika ziemiańska... y teraz świeżo przydaney Geografii Polski przez W. X. Hołowskę S. J. zkoncypowanej, przedrukowana w Warszawie 1757 fol. str. 2 + 246 + tabl. B. J. — B. O.
w. E. XVII. 99.
69. Zebranie Geografii z 1758.
70. Pytania akademiczne do doskonałej umiejętności geografii... kawalerom Coll. Nobil. lwowsk... S. J... Lwów... 1759, 4° str. 12. B. O.
71. Paprocki Fr.: T. j. w. Sandomierz 1760. w. E. O.
72. — T. j. w. Lwów 1760. w. E. O.
73. Hube M.: De figura telluris 1761, 4° ad. Fr. Büsching. w. Żebr. 1505.
74. Rudimenta: T. j. w. Lublin 1761, 8°, str. 113. B. J.
75. Geografia y Historya Litewska krotko zebrana, na części podzielona, z pytaniami dla uczących się wielu pożytecznemi, stosowana do przepisanych prelekcyi szkolnych. W Wilnie w druk. Akad. S. J. 8°. (Kur. Litew. R. 1763, Nr. 12 Suplem) w. E. XVII. 98.
76. Hołowska: Domowe wiadomości... T. j. w. 1763. B. J.
77. O pisanie albo Senat... 1763. w. E. XVII. 99.

78. Waga Teodor Ks.: Krótkie zebranie historyi i geografii polskiej. Supraśl 1765, (1767 w. E.) w. Hołowczyca Rap.
79. Wyrwicz Karol Ks.: Geografia czasów terażniejszych 1765. w. E.
80. Karpiński Hilaryon Ks.: Leksykon geograficzny dla gruntownego pojęcia... W Wilnie 1766, 4-o str. 24 + 684 + 2 mapy. Ded. X. Izabelli z Detloffów Flemingów Czartoryskiej gener. z. podol. B. Cz. — B. J. — B. O. (2 ex.) (41278).
81. Mikucki Antoni Ks.: Krótkie zebranie geografii naturalney, polityczney i historyczney ku pożytkowi młodzi szlacheckiey uczącej się w konwikcie... w Wilnie 1766, 8° str. 16 + 301.
B. J. — B. u. w. (w. E.) -
82. Moszczeński M.: Krótkie... 1766. w. E. t. XVII. 99. (brak w alfabetycznym układzie T. XXII).
83. Putanowicz Józef Alojzy: Institutiones Geographiae Methodicae z Cluwersa i Wolfa itp. 1766. Cracoviae... 8° ark. 6. w. Żebraw. 1490.
84. Dominik... 1766. w. E. XVII. 99. (tytułu nie podaje).
85. Siekierzyński M. Ks.: Krajopis powszechny. Lwów około 1766. w. Żebraw. Dod. II. 3206.
86. Paprocki Fr.: T. j. w... Przemysł 1767, str. 55 nlb. B. O.
87. Edling d': Początki kraiopisarstwa ku pożytkowi Akademii Rycerskiej Korpusu Kadecckiego w Warszawie. Nakładem Towarzystwa literatów w Polsce ustanowionego w druk. Mitzler. Korp. Kad. R. P. 1768, 8° str. 8 nlb. + 234. Ded. Stanisławowi Augustowi. (Jestto wykład przez pytania i odpowiedzi, zastosowany do map. Trzecia mapa stanowi Królestwo polskie).
B. A. — B. Cz. — B. J. — B. O.
88. Geografia dla Ichm. Panów Kawalerów początki nauk biorących. Wilno 1768, 8°. w. E. XVII. 98.
89. Wyrwicz Karol Ks.: Geografia czasow terażniejszych Albo Opisanie Naturalne Krolestw... ku pożytkowi narodowey młodzi. W Warszawie 1768. Podr. używany w Rawie w. Rap. W. zesz. 3. str. 6 zesz. 5. str. 4. w. E.
90. — Geografia powszechna czasow terażniejszych Albo Opisanie krotkie kraioi całego świata, ich położenia, granic, płodu ziemnego, skłonności obywatelów, handlu, obyczajów &c. &c. z nayświeższych wiadomości, Kraiopisarzów i Wędrowników zebrana ku pożytkowi Młodzi Narodowey na szkoły publiczne wydana w Warszawie w drukarni J. Kr. MCI i Rzeczypospolitey in Collegio Soc. Jesu MDCCCLXX. 8-o str. XVI + 741. Podręcznik używany w Łęczycy w. Rap. W. zesz. 3. str. 19. Własność autora.
B. J. — B. u. w.
- Hołowska: T. j. w. 1771.
92. Gięcy Ignacy M. S. J. Ziemopismo powszechne czasow naszym dawnego i sredniego (!) dotykające na gwiazdarskie, naturalne i dziejopiskie podzielone dla publiczney przysługi, a szczególniey Narodowey Młodzi z nayprzedniejszych tego wieku ziemopisow krotko zebrane; z przydatkiem wierszy, słabą wspomagając pamięć,

przypisków rzecz objaśniających, ciekawych uwag i najnowszych wiadomości przez M. J... G... Soc. Jesu. Tomik I. w Kaliszu 1772, 8-o str. 16 nlb. + 208 + 6 + 1 tabl. Ded. Jerz. Wand. Mniszchowi generałowi wielkopolskiemu. B. O. (4940). B. A. — B. Cz. — B. J.

93. Szybiński Dominik Ks. Sch. P.: Atlas dziecinny czyli Nowy sposób do Nauczenia Dzieci Geografii krotki, łatwy y naydoskonalszy przez przyłączone nowej inwencji XXIV kart geograficznych z wykładem onychże. Zawierający dokładniejsze opisanie Polski y Litwy tudzież Naukę o Sferze, w której obroty Gwiazd y Planet, Systemata czyli rozporządzenie świata, używanie Globu, wymiar drog Geograficznych dawny y terazniejszy, są opisane. Z Francuskiego przełożony, powiększony y poprawiony przez X. D... Sz... Scholarum Piarum. W Warszawie 1772. Nakładem Michała Grela J. K. Mci Bibliopoli y Kommissarza Nadwornego. 8-o. Na karcie przed tytułem rycina przedstawia dziecko, dźwigające na barkach glob niebieski, str. 6 nlb. + 314 + 22 nlb. B. O. — B. u. lw. (56549 I.).

94. — Toż... 1772 odmienna edycja

w. E.

1773—1794.

95. Szybiński: Geografia czasów terażniejszych. Warszawa 1773. w. F. (9424).

96. Wyrwicz K.: T. j. w... W Warszawie 1773, 8-o str. XVI + 741. Ded. Mich. Czartoryskiemu. B. O. — B. u. lw. (16793 I.).

97. — Toż... Warsz. Gröll. 1774.

98. Ładowski Remigi: Grammatyka geograficzna albo Zbiór dokładny Geografii nowym ułożony y zebrany sposobem. T. I. W Warszawie 1774... dr. Sch. P. 8-o str. 10 + 194 + 2 T. I. i II. w B. u. lw. (70576 I.).

99. Paprocki... T. j. w. w Wilnie 1775.

w. E. O.

100. Mikucki Ant. Ks.) X. A. M. S. P. (Bezimienny Pijar): Krótkie zebranie geografii naturalney, polityczney y historyczney ku pożytkowi młodzi szlacheckiej uczącej się w konwikcie XX. szkół pobożnych. Wilno 1776, 8-o str. 12 + 301. B. O. (4890).

101. — Toż... exempl. odmienny w B. O. (87778).

102. Moszczeński Marcin, Pijar: Krótkie zebranie geografii naturalney, polityczney i historyczney ku pożytkowi młodzi szlacheckiej. Warszawa 1776, 8-o. w. E. O. XVIII. 943. (M. Sob.).

103. Pokubiatta Kl. Ks.: Geografia dla młodzi. Wilno 1776 E.

104. Zebranie krótkie geografii dla zaczynających. Wilno 1777. K.

105. Iwanicki Józef: Krótkie zebranie zarzutów ciekawych o rzeczach tego świata pod zmysły nam podpadających y ie zadziwiających. Ku pożytkowi młodzi zwięzłymi odpowiedziami, ułatwione, y na widok powszechny przez Xiędza J... I..., Profesora w Szkołach Przemyskich wydane w Berdyczowie w Drukarni Fortecy N. Maryi Panny za przywilejem J. K. Mci Roku 1777, 8-o, str. 10 + 152 + 10. B. A. — B. J. — B. O. — B. u. lw.

106. Szybiński Dom.: Atlas... T. j. w. — Warszawa 1778 w. Paw.

107. Wyrwicz K... T. j. w. — Warsz. S. J. 1778. Dedyk. Braniczkiej z Poniatowskich. E.

108. Geografia krótka na lekcyę podzielona. Wilno 1782, 8-o. E.

109. Szybiński D.: Atlas... T. j. w. — Warszawa 1782. w. G.

110. Hube Michał: Wstęp do fizyki dla Szkół narodowych, oprawna w papier złot. 1. gr. 24. Na odwrotnej stronie: „Dzieło, Wstęp do Fizyki, przez J. P. H... Dyrektora Nauk w Korpusie Kadecim po łacinie napisane, a przez J. X. Koca Profesora Fizyki, na Polski język przełożone, przez Towarzystwo do ksiąg elementarnych roztrząszone. Szkołom Narodowym do użycia, podług przepisów naszych podaiemy. W Warszawie dnia 9. Maja, Roku 1783, 8-o, str. 2 nlb. + 366 + 6 tabl. B. Bawor.

111. — Wstęp Do Fizyki Dla Szkół Narodowych pierwszy raz wydany R. P. 1783. Bez oprawy zł. 1. gr. 20 (rycina przedstawia globus i narzędzia fizyczne) w Krakowie w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej. Na odwrotnej stronie to samo co na poprzednim exemplarzu, 8-o, str. 12 nlb. + 406 + 6 tabl. Exemplarz odmienny. B. Bawor.

112. — Toż... Bez oprawy zł. 1. gr. 15. w Krakowie, 8-o, str. 14 + 406 + 6 tabl. B. A. — B. J. — B. O.

113. Geografia początkowa dla wygody uczącej się w szkołach młodzi przedrukowana. W Wilnie 1784, 8-o. K. — E.

114. Ładowski Remigi: Grammatyki geograficznej Tom II. zamykający opisanie Azyi, Afryki y Ameryki z wyspami do nich należącemu do druku podany. W Warszawie 1784, w druk... XX. Sch. P. 8-o str. 2 + 119 + 2. B. Cz. — B. O. — B. u. w.

115. Hube M.: Wstęp do Fizyki... w Wilnie, w druk. Akad. 1785, 8-o.

116. Zebranie... T. j. w. 103. Wilno 1785.

K.

117. Kuropatnicki Ewaryst Andrzej: Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi y Lodomeryi do druku podana. W Przemyślu 1786, 8-o, str. 188 i mapa: Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le district de Bukovine à Augsbourg ches Jean Michel Probst. fol. B. Cz. — B. J. — B. O. — B. u. lw.

118. Radziwiłł Dominik: Geografia polskim wierszem ku łatwemu spamiętaniu zebrana. Wilno 1786, 8-o. E. O.

119. Sałtszewicz Wawrzyniec J.: Compendium... t. j. w. 1786. w. E. i Żebr.

120. Hube M.: Wstęp do Fizyki dla szkół narodowych, drugi raz wydany. Oprawny zł. 3. W Krakowie R. 1788, w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej, 8-o, str. 8 + 394. Na odwrotnej stronie aprobata Komisji Eduk. Narod. z r. 1783 z podpisami członków Kom. Ed. Nar.

Dodany Słowniczek fizyczny terminów polskich, odpowiadających łacińskim. B. u. lw.

Bez Słowniczka w B. A. — B. J. — B. O.

121. Zebranie krótkie geografii powsz. Połock 1788. w. F.

122. Siarczyński Franciszek Ks. K. W. P. K.: Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne y polityczne kraioy y narodow w czterech częściach świata zawierających się z dołączeniem geografii astronomicznej. T. I. W Warszawie 1790 w druk. J. Kr. Mci y Rzeczypospolitey u X. X. Sch. P. Tom II. i III. R. 1794.

B. O. — B. u. lw. (16789 I.).

123. Geografija albo zbiór wiadomości wielce potrzebnych o świecie i kraiach od ludzi mieszkalnych. Dla wygody uczących się porządnie ułożony w Poznaniu w druk. Rzpłtey 1791, 8-o, str. 96.

B. A. — B. J. — B. O. (4890).

124. Hube M.: Listy fizyczne, czyli nauka przyrodzenia, do pospolitego pojęcia przystosowana, przez M... H... Profesora fizyki y wyższej Matematyki w Szkole Rycerskiej. Część pierwsza. W Warszawie 1791 w druk. P. Zawadzkiego, 8-o, str. 16 + 461 + 4 tabl. 4-o.

B. A. — B. J.

125. — Toż po niem. p. t.: Vollständiger und fasslicher Unterricht in der Naturlehre w 3 tomach, Lipsk 1791—1794.

— Wyd. II. Lipsk 1802.

126. (Iwanicki Józef): Krótkie zebranie... t. j. w. I n á w i d o k powszechny za dozwoleń Zwierzchności powtórnie wydane w Berdyczowie Roku 1792, 8-o, str. 4 nlb. + 149 + 21 nlb. B. Bawor.

(Zawiera rozmowę o wychowaniu młodzi w domu i w szkołach, O świecie, o człowieku, zwierzętach, robactwie, drzewach, ziemi, czasie, górach.. wiatrach, chmurach... o niebie, słońcu, księżycu, gwiazdach i planetach).

127. Wyrwicz K.: Geografia czasów terazniejszych t. j. w... Warsz. 1794, str. XVI + 741. B. O.

128. — Toż... w Wilnie 1794 w drukarni J. K. Mci przy Akademii, str. 609. B. O. — B. u. lw. (82553 I.).

Obce tłumaczone na język polski.

129. Fischer Paweł X. Sch. P. Geografia... z franc. wyd. w Warszawie 1759, 8-o, str. 16 + nlb. + 150 + 2. B. J.

130. — Toż..., dla młodzi szkolney przetłumaczone w Warszawie 1761, 8-o, str. 8 nlb. + 152 + 2. B. J. — B. O.

131. — Toż... 1769, 8-o. B. O. (4493).

132. Büsching Ant. Fr.: Geografia Królestwa Polskiego y W. X. Lit., tudzież innych Prowincyi do nich należących. Przetłumaczona z niemieckiego J. Mci P. D. A. F. B... (tłum. z V. edycyi Ew. Kuropatnicki) w Lipsku y Dreźnie 1768, 8-o, str. 2 + 224.

B. O. (48028) — B. u. lw. (14193 I.).

1773—1794.

133. D'Orville Contant.: Opisanie naturalne, historyczne y polityczne różnych krajów świata... W Warszawie 1774. Sch. P. 8-o, str. 4 nlb. + 353 + 7. Tłum. Joachim Karwowski S. P.

B. O. — B. u. lw. (55190 I.).

134. Büsching Ant. Fr.: Geografia dawney Rzeczypospolitey polskiej. Warszawa 1775. Wedle E. O.

135. — Toż... 1780. w. E. XVII. 99.

136. Echarde Laurenty: Dykcyonarzyk geograficzny czyli opisanie królestw, prowincyi, miast, biskupstw, Xięstw, hrabstw, margrabstw, portów, fortec y innych miejsc znaczniejszych w czterech częściach świata. Z wyrażeniem, w którym Królestwie, Prowincyi, Krainie, jakie się miejsce znajduje, do którego państwa należy, nad którą rzeką, odnogą, górą lub morzem iest położone, odległość jego w milach Francuzkich co do miejsc obcych, a w Polskich co do kraiu naszego od miejsc w poblizkości główniejszych z ich długością y szerokością geograficzną podług mapp naylepszych nieopuszczając coby o jakim miejscu pamiętniejszego widzieć (!) było można po angielsku napisany przez pana Echarde z trzynastey edycyi Angielskiej na Francuzki język przełożony y poprawiony przez K. Vosgien. Nakoniec z ósmey Francuzkiej Edycyi w Polskim wydany języku, z dodatkiem zaszyłych odmian i umieszczeniem wielu Miast i Prowincyi Polskich. W Warszawie... w druk. Dufour. 1782—1783, T. I.—III. (Tłum. Fr. Siarczyński, por. Bentk. II. 653).

B. J. — B. Cz. — B. O. — B. u. lw. (39291 I.).

137. Lenglet du Fresnoy Ks.: Geografia krótko na lekcye podzielona dla Nauki Młodzi przez... po francusku napisana a przez JP. Kajetana Nagurskiego Podkomorzycza Xięstwa Żmudzkiego na język oyczysty przełożona. W Wilnie... 1782. 8-o str. 6 + 317 + 23. (Przydatek o kosmografii).

B. A. — B. J. — B. O. (8479).

138. Dykcyonarz historyczny y geograficzny do zrozumienia Autorów... po wielokrotnych w obcym języku Edycyach na polski język przełożony. W Warszawie w druk. Nadworney J. K. Mci 1784, 8-o, str. 4 + 237.

B. O. — B. u. lw. (9153 I.).

139. De la Harpe J. F.: Historia o podróżach. Warszawa 1784, 2 t. przekł. Fr. Bohomolca.

B. O. (8319).

140. Hogrewe: Teoretyczna i praktyczna nauka żołnierskich rozmiarów, czyli Miernictwo wojenne do użycia officyerom i początkowym Inżenierom, ułożone przez P. H... w służbie angielskiej Inżynierow Kapitana. Na oyczysty zaś język przełożone i Arytmetyką, Geometrią i pierwszemi zasadami sztuki wojenney powiększone przez Józefa Łęskiego officyera i początkowey Matematyki w Szkole Rycerskiej nauczyciela z 14. tablicami w Warszawie u P. Dufour MDCCXC (1790), 8-o, str. 355 + XXIX. + 13 tabl. + 246 Ded. Królowi.

B. A. — B. Cz. — B. J. — B. O. — B. u. lw. (14853 I.).

141. Lenglet du Fresnoy: Geografia krótko (!)... przez Kajetana Nagurskiego przełożona. Ed. II. W Wilnie 1793, 8-o, str. 317 + 2.

B. A. — B. Cz. — B. J. — B. O. (8480 str. 267).

Podręczniki używane w obcych językach.

142. Korsyni (zapewne Cassini): Tytuł niepewny. Wedle W. Rap. zesz. 3. str. 79. był podręcznikiem używanym do geografii astronomicznej w Płocku.
143. Hager Jan: Ausführliche Geographie. Chemnitz 1746. W Rap. W.
144. — Kleine Geographie für die Anfänger. Chemnitz 1755. W Rap. W.
145. De La Croix Franc.: Géographie moderne. A la Haye 1760. 8-o. B. O. (30444)
146. Büsching Ant. Fr.: Neue Erdbeschreibung. Schaffhausen, bey Benedict Hurter, 1767, tomów XII. B. u. lw. (16867 I.).
147. De La Croix Fr.: T. j. w. Regensburg 1769. Podr. używany w Rawie (w. Rap. W. zesz. 5. str. 23.).
148. Niderndorff Henryk: Generalis geographia cosmica. Würzburg 1772. Podr. używany w Pułtusku.
149. Geographische Beschreibung von Polen... mit 1... Charte... Hamburg 1774, 8-o, str. 40. B. Cz. — B. Racz. w. E.
150. L'abbé Expilly: Le Géographe Manuel, contenant la Description de tous les Pays du Monde, leurs qualités, leur climat, le caractere de leurs Habitants, leurs Villes capitales, avec leurs distances de Paris, & les Routes qui y menent, tant par Terre que par Mer, les Changes & les Monnoies des principales Places de l'Europe en correspondance avec Paris; la maniere de tenir les Ecritures de chaque Nation; la réduction de toutes les especes de l'Europe au pied courant de France; de la livte, & des poids des différents Pays à ceux de Paris; les différentes mesures, &c. Par M. l'Abbé Expilly des Académies des Sciences & Belles-Lettres de Prusse, de Suede, de Dijon, &c. &c. Nouvelle Edition avec des Cartes Géographiques. 50 Sols relié. A Paris, Quai des Augustins, Chez Bauche, Libraire, à l'Image Sainte Geneviere & à S. Jean dans le Désert. MDCCLXXIV. Avec Privilege du Roi, 12-o, str. 8 nlb. + 471 + 6 map. B. u. lw. (16201 I.).
151. Buffier Klaudyusz: Géographie universelle, exposée, dans les différentes Methodes qui peuvent abrégier l'étude & faciliter l'usage de cette Science avec le secours des Vers artificiels, et un traité de la Sphère. Par le R. P. B... de la Compagne de Jesus. Dernière Edition, Revue, corrigée & augmentée de changements de dominations... a Paris 1775. 8-o str. XXIV + 404. B. O. 23554.
152. Büsching: Korolestwo Polskoie i wielikoe Gercogstwo Litowskoie s prysojedikionnymi k onomu ziemiami iz Byszyngowoi geografii, perewel s niemieckawo Fiedor Rozenbuke. St. Petersburg 1775, 8-o, str. 269.
153. De La Croix Fr.: T. j. w. Paris 1777, 12-o. B. O. (30449).
154. Büsching Ant. Fr.: Géographie Universelle tóm. z niem. Strassbourg 1768—1779, 12 t. O Polsce, T. II. 8-o. B. O. 23592.
155. De La Croix Fr.: T. j. w.... Londres 1780. B. O. (30448).

156. Büsching Ant. Fr.: Neue Erdbeschreibung... Hamburg 1777—1782. Siebente rechtmässige Auflage. Tomów V. 8-o. Zweiter Theil, welcher Russland, Preussen, Polen und Hungarn mit denen dazugehörigen und einverleibten Ländereyen. B. u. lw. (16306 I.).
157. — Grosse Erdbeschreibung. Troppau 1785, 8-o I.—XXVI. Fünfter Band: Polen und Litauen samt den mit ihnen verbundenen Ländern. B. O. (23593) — B. u. lw. (16308 I.).
158. De La Croix Fr.: T. j. w. Paris 1786, 8-o. B. O. (80610).
159. Komar Stanisław: Introduction abrégé a la géographie mathématique à l'usage des écoles publiques de l'empire de Russie. Traduit de russe... St. Petersburg 1790, 8-o. B. publ. Petersb. w. E.
160. Luca (de) Ignatz: Geographie von der königr. Galizien und Lodomerien nebst Bukowina. Wien 1791, 4-o, str. 360. (Tworzy I. część 5. tomu zbioru: Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate). B. Cz. — B. O.

Mapy polskie.

161. Palatinatus Posnaniensis in Majori Polonia p. G. F. M. b. r. w. F.
162. Tabella (?) wszystkie wojew. ziemie zawierająca b. r. w. F.
163. Mappa Situationis civitatis S. R. M. Posnaniensis... 1746 Joannes Rzepecki S. R. M... Geographus et Geometra... Posnaniensis. Praca ręczna w Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu. Cal. 195.
164. Hołowka Kazim. Aloy.: Chartae geographicae Galliae, Germaniae, Maioris Poloniae et M. Duc. Lithvaniae A. 1750, fol.
165. Folino B.: Geographica Carta reg. Poloniae. Vars. 1764. (1769). w. F.
166. Polska za Stanisława Augusta r. 1764. Cal. 17.
167. Folin B.: Carte générale... Karta Królestwa Polskiego, Litwy... Warsz. 1769. w. F.

1773—1794.

168. Mappa powszechna y podróżna Królestwa Polskiego p. t. Carte Générale itinéraire de Pologne avec approbation & privil du Roi... 1773, zł. 2. G.
169. Perthees: Carte générale de la Pologne 1773. w. F.
170. Plan ichnographique de la ville de Varsovie, residence des Rois de Pologne. Planta miasta Warszawy z przedmieściami 1779, à Varsovie chez Michel Gröll, imprimeur libraire du Roi et à Dresde chez le même 1779. Cal. 252.
171. Karta klimatologiczna Warszawy jako środkowego punktu Europy przedstawiająca sposobem rysunkowym, liczbowym i opisowym... od 1779—1828 przez Wojciecha Jastrzębowski. Cal. 257.

172. — Toż:... w języku franc. Carte Climatologique de Varsovie comme point central de l'Europe itd. Cal. 258.
173. Mappa wymierzenia miasta y przedmieścia Międzyrzeczca w Wielkiej Polski (sic) w roku 1780, pod dyrekcją archytekta kraioowego Krola Pruskiego JMci Szulca wymierzone od Harnischa Inzeniera. Praca ręczna. Cal. 183.
174. Mappa wymierzenia należytości do miasta Międzyrzeczca w Wielkiej Polski (sic) w roku 1780, pod dyrekcją archytekta kraioowego Krola Pruskiego Imci Szulca wymierzone od Harnischa Inzeniera. Praca ręczna. Cal. 184.
175. Perthées Karol (de): Mappa szczególna wojew, Rawskiego 1781. w. F.
176. — Mappa szczególna wojewodztwa Płockiego i ziemi Dobrzyńskiej, zrzadzona z innych wielu mapp meyscowych (sic) tak dawniey iak i świezo odrysowanych, tudzież gościńcowych i niewątpliwych wiadomości wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez K... P... Pułkownika Woysk Koronnych i J. K. Mci Geografa MDCCLXXXIV. (1784). U dołu: Gravé par A. F. Tardieu, graveur géographe... u góry dedyk. „Stanisławowi Augustowi Królowi Panu Swemu Naymiłościwzszemu ofiaruie K. de P. B. J. i Cal. 192.
177. — Toż:... województwa Rawskiego... (reszta jak wyżej i ta sama podziałka 0,495 metra na 1° południka). B. J. i Cal.
178. — Toż:... województwa Lubelskiego... 1786. Część u Cal. 179.
179. Tabela (Nowa geograficzna) prowincyi W. X. Lit. podług politycznego prawa polskiego ułożona w szkołach nowogrodzkich. Grodno 1785 w. E. w. F. 1786.
180. Perthées X.: T. j. w. województwa krakowskiego i X, siewierskiego... 1787. w. F.
181. — Toż:... T. j. w. wojew. sandomierskiego 1791. Cal. 223.
182. — Toż:... T. j. w. woj. krak. 1792. Cal. 172.
183. — Toż:... T. j. w. wojew. rawskiego 1792. w. F.
184. — Toż:... T. j. w. wojew. sandomierskiego 1792. w. F.
185. — Toż:... T. j. w. wojew. rawskiego 1806. w. F.
186. — et Komarzewski: Carte hydrographique de Pologne présentée au feu Roi Stanislas Auguste (en 1784), Paris 1809. w. F.

Mapy Polski u cudzoziemców.

187. Pfau: Karte von Polen b. r. w. F.
188. Mayer T.: Cartes des Etats de Pologne 1750. w. F.
189. — Toż:... 1753. w. F.
190. Dollor T.: Mappa geogr. Poloniae 1759. w. F.
191. D'Anville i Barbié du Bocage: Zbiór map z lat 1751—1786. Polska z r. 1758. B. u. lw. (16313 Expos.).
192. Lotter: Regnum Poloniae et M. D. Lith. Aug. V. 1759. w. F.

193. D'Anville J. P. Bourguignon: Le midi de la Russie, la Pologne et la Hongrie, la Turquie 1760. w. F.
194. (Breitkopf et filii): Palatinatus Volhyniensis 1767. w. F.
195. Theatrum curiosen Staats- und Kriegs-Begebenheiten in Polen durch Unterschiedliche geographische, hydrographische, topographische, historische etc. Carten, Abrisse und Tabellen vorgestellt. Augspurg Gabriel Bodenehr fec. et excudit Aug. Vind. Cal. 18.
196. Le Royaume de Pologne par le Sr. Robert de Vaugondy Geogr. ord. du Roi de S. M. Pol. Duc. de Lorr. et de Bar et de l'academie royale de Nancy. A Paris chez le Sr. Delamarche Geographe 1767. Cal. 19.
197. A new correct map of Poland, Moscovy, Little Tartary and the Black and Caspian Seas. Done from the latest and best observations. Printed and Sold by H. Overten and I. Hoole at the Withe Horse without Newgate. London. Cal. 20.
198. Tabula geographica continens despotatum Valachiae, Besarabiae et Podoliae 1769. w. F.
199. Büsching Ant. Fryd.: Atlas de Pologne et de Lithuanie publié par B... Królewiec 1770 w 16 ark. E.
200. B*** (ingénieur de la Marine): Carte generale de la Pologne (Vars.) 1770. w. F.
201. Glassbach C. B.: Regni Poloniae et Magni Duc. Lithuaniae nova Mappa geographica. Concessu Borussorum Begis. Berolini 1770 (Składa się z 25 części). Cal. 22.
202. Kanter Jan Jakób: Regni Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae provinciarum Foedere et Vassallagio illis junctarum et Regionum vicinarum Nova Mappa Geographica. Borussiae Principi Friderico Henrico Ludovico Friderici Regis Fratri Forti, Benigno, Musis amico humillime dedicata a Joannae Jakobo Kanter Bibliopola Regiomonti MDCCLXX. Atlas wielki 16 arkuszy fol. B. u. lw. (42451 I.).
203. Moithey: La Pologne, Prusse, Lith. etc Paris 1770. w. F.
204. Carte von Liefland nach Petersburg. w. F.
205. Brion de la Tour: La Pologne démembrée, Paris 1772. w. F.
206. Lotter Tob. Con.: Mappa geographica Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae... 1772. Nach der Neuen Abtheilung Portiones 1772. B. Bawor.
207. Poloniae regnum nach Theilung (mappa) Norimb. (czy Lipsk?) 1772. w. F. 5001, 10912.
208. Zannoni Rizzi: Carte de la Pologne divisée par provinces et Palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'observations et de Mesures prises sur les Lieux Dédiée a son Altesse Royale le Prince Charles de Pologne Duc de Saxe, de Courlande et de Semigale. Par son très humblé et très obeissant Serviteur J. A. B. Rizzi Zannoni de l'Académie R-le des Sciences

de Gottingue d'Altdorf &c. Géographe de Sa Majesté Silicienne 1772.
Ded. ks. de Prusse-Vindes Józefowi Aleksandrowi Jabłonowskiemu
B. Bawor. — B. u. lw.

1773—1794.

209. Dorn Sebastian: Carte generale et litteraire de Pologne
Varsovie 1773. E.
210. Frieder G.: Nova Mappa R. Poloniae, Lith. Boruss. No-
rimb. 1773. w. F.
211. Mayer Tobiasz: Mappa Geographica Regni Poloniae ex no-
vissimis quotquot sunt mappis specialibus composita et ad L. L. ste-
reographica projectionibus revocata a T. M. S. C. S. Luci publicae
tradita per Homanianos Heredes. Norimbergae MDCCLXXXIII. A. P.
de S. M. J. fol. U góry napis: Carte des Etats de la Couronne de Po-
logne, nouvellement dessinée par Mr. T... M... et publiée par les He-
ritiers de Homann l'an MDCCLXXXIII. B. u. lw. — B. Bawor.
— Toż:... 1749 (Nieprecki). B. Bawor.
— Toż:... 1750. B. u. lw. — B. Bawor.
212. Schmidius: Mappa generalis gubernii Smolenscensis 1773.
w. Żebr. Dod. str. 80. w. F.
213. Tabula geogr. gub. Rigensis, Petersb. 1773. w. F.
214. Uz G. F.: Nova Mappa geographica R. Pol. Norimb. 1773.
w. F.
215. Janvier: Les royaumes de Pologne et de Prusse.
Paris 1774. w. F.
216. Karte von Polen, Littauen und Kurland 1774. w. F.
217. Brion: Carte du nouvelles limites de la Pologne. Paris
1775. (Także po niem.) w. F.
218. Calendier pour l'année 1775 avec une Carte d. R. de
Pologne 1775. w. F.
219. Charte von Russisch Litauen, welche die von Polen an
Russland abgetretene Woiewodschaften Liefeland, Witebsk, Mścisław
und einen Theil der Woiewodschaften Polock und Minsk enthält.
Nürnberg auf Kosten der Homännischen Erben 1775. B. Bawor.
220. Langner (i Jäck): Partage de la Pologne 1775. w. F.
221. Tabula Regni Russiae Borussiam orientalem exhibens.
MDCCLXXV. B. Bawor.
222. Atlas céleste de Flamstéed, approuvé par l'académie
royale de sciences, et publié sus le privilege de cette compagnie.
Second édition. Par M. J. Fortin. Paris 1776. Cal. 314.
223. Regni Poloniae M. D. Lith. nova mappa 1777. w. F.
224. Uz G. F.: T. j. w. 1778. w. F.
225. Carte générale de la Pologne 1781 (por. u. E. 1781: Jugen).
w. F.
w. F.
w. F.
226. Kitchin Th.: Poland, London 1784. w. F.
227. Janvier: T. j. w. 1786. w. F.
- Probst J. M.: Carte... T. j. w. 1786, por. I. 117.

228. Atlas de la Monarchie Prusienne. A. Londres MDCCLXXXVIII
(1788) fol. Liczy map 10 + 93 planów. B. u. lw. (15910 IV.) — B. Bawor.
229. Nieczajew A.: Atlas Baltiskawo morja 1788. w. F.
230. Schrämbl F. A.: General Karte von Polen und Lith.
Wien 1788. w. F.
231. Chartae von Pohlen nach der Zannonischen Special Charte
verjüngt gezeichnet und nach den jetzigen Grenzen abgetheilt und
verbessert durch D. F. Sotzmann geograph der Königl. Acad. der
Wissen. zu Berlin im Jahr 1788. J. W. Schleuen sc. 29 ark. Cal. 33.
232. Uz Fryderyk: Nova Mappa Geographica Regni Poloniae, Magni
Ducatus Lituaniae, Regni et Ducatus Occidentalis Borussiae secun-
dum eam faciem, quam terrae istae induerunt, ex quo nonnullae
partes earum iuris vicinorum principum factae sunt et sigillatim no-
minantur in his tabulis Austriaca Polonia, occidentalis Borussia et
Litvania Russica in Quatuor tabulas redacta et edita a Georgio Fri-
derico Uz operum bellicorum Subcenturione et Architecto Norimb.
A. 1788. Prostat in officina C. Weigelio-Schneideriana. B. Bawor.
233. Endersch J. F.: Karte von Danzig, Elbing, West-
preussen. Wien 1789. w. F.
234. Klinger J. G.: Carte des Couronnes du Nord. (selon
Buesching). Nuremberg 1789. w. F.
235. Liesganig: Koenigreich Galizien und Lodomerien he-
rausgegeben im Jahre 1790 von L... (spis miejscowości w osobnym
tomie). w. Żebr. 1938.
236. Atlas des Roiaumes de Galicie et de Lodomerie consi-
stant en une Carte générale de ces deux Roiaumes, et en 10. Cartes
particulieres des 19. Cercles... avec le District de la Bucovine... Par
F. J. Maire Ing. Hyd. et Geogr. a Vienne MDCCXC (1790). B. J.
237. Mappa specialis continens limites intra regna Poloniae
et Prussiae usque ad Vistulam 1790. w. F.
238. Müller F.: Neueste Karte von Polen. Wien 1790. w. F.
239. Poloniae inferioris, Poloniae Magnae dictae Tabula, No-
rimb. 1791. w. F.
240. Schauplatz der fünf Theile der Welt mit bestaendiger
Rücksicht auf die besten Originalwerke in drey Theile zusamen-
getragen von einer Gesellschaft Geographen. Nach und zu Büschings
Grosser Erdbeschreibung herausgegeben von F. I. I. von Reilly.
Erster Theil, zawiera: 1) Węgry, 2) Polskę i Prusy, 3) Rosyę europ.,
4) Szwecyę, Danię, Norwegię, Irlandyę, Grönlandyę, 5) Anglię. Wien
1791. Gestochen von Ignatz Albrecht. (Polska od Nru: 34—50, z Pru-
sami do 59). w zbiorach Prof. E. Romera.
241. Schrämbl F. A.: Atlas wyd. w Wiedniu 1791, zawiera
115 map. Nr. 85—88 obejmuje: General Karte von Polen z r. 1788.
B. u. lw.
242. Sotzmann D. F.: Karte von Grosspolen. Berlin 1791.
w. F.
243. Faden W.: A map of Kingdom of Poland 1792 i 1799.
w. F.

244. Die Republik Polen samt Antheilen (dod. do Grätzer Ztg.) 1792.

245. Walch J.: Kriegs Karte von 1773—1793 Augsb. w. F.

246. Müller F.: T. j. w. 1793. w. F.

247. Schrämbl F. A.: T. j. w. 1793. w. F.

248. Sotzmann D. F.: Karte von Polen und den angränzenden Provinzen in XVI. Blättern nach des H. O. C. Büsching Erdbeschreibung und den besten Hilfsmitteln entworfen von D. F. S... G. Secret. bey ob. kr. Coll. u. Geogr. der Königl. Academie d. Wissenschaften zu Berlin. Berlin 1793... (Tytuł powyższy mieści się wśród ryciny z postacią męską w polskim ubraniu. Podziałka 0,098 metra na 1° południka. Zebr. 1984.

3. Opracowania.

249. Callier E.: Rozgraniczenie Ukrainy Polskiej od Nowej Rossyi 1780—1781. Warta 1886 nr. 622. w. F.

250. Karbowski Antoni Dr.: O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacji Narodowej... Odbitka z „Muzeum“ Lwów 1893. 8-o, str. 2 + 102 + 2 nlb. B. O. (93866).

251. Łaska Wacław: O trzęsieniach ziemi w Polsce. Napisał... Lwów... 1902, 8-o, str. 6. Odb. z „Kosmos“ r. 1902.

252. — Die Erdbeben in Polen. Des historischen Theiles I. Abtheilung von... w: „Mittheilungen der Erdbeben-Commission der K. Akad. der Wissen. in Wien. Nr. VIII. Wien 1902, 8-o, str. 36 i odb.

253. — Die Geschichte der prakt. Geometrie in Polen. Abdruck aus der Österreichischen Zeitschrift für Vermessungen. Jahrgang 1907. Nr. 7—10. Lemberg 1907.

254. Leniek Jan Dr.: Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia gimnazjum św. Anny w Krakowie. Opracował... Kraków... 1888, 8-o, str. CCVIII + 284.

255. Meracki R.: Szkic klimatologii ziem polskich. Warszawa 1907. Dod. bezpł. do „Gazety rolniczej“ 34, str. 291.

Rec.: „Kosmos“ r. 1909, zes. 3—4, str. 345. Prof. Dr. E. Romer.

256. Nałkowski Wacław: Michał Hube jako geograf-pedagog. „Przegl. pedagog.“ 1886, I.

257. Smoleński Wł.: Pisma historyczne. Warszawa. Tomów 3.

258. — Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studya historyczne. Kraków, Petersburg 1891, str. II. + 424 + VI + 2.

259. Tutkowski P. A.: Kratkij hydrografyczeskij oczerk centralnaho y iożnaho Polisia. Żytomir 1909. Ottysk yz „Trudow“ Obščestwa Yzlidowatelej Wołunu. T. II, 1910.

Skorowidz nazwisk.

(Liczba po nazwisku oznacza stronicę. Cyfry zaś następujące po literze B oznaczają numer pozycyi, w której mieści się nazwisko w rozdziale III).

A. K. zob. Kamieński A.

Albertrandy — 17.

Anich — 7.

D'Anville — 6, 7. B 191, 193.

B*** — B 200.

Barbie — 6. B 191.

Beauplan — 25.

Bergmann — 6.

Bernheim E. — 4.

Bieliński — 26.

Bieliński Fr. — 13, 15. B 20.

Bielski J. — 8.

Bodenehr G. — B 195.

Bonne M. — 7.

Breitkopf — B 194.

Brion — B 205, 217.

Brown — 10.

Bruce — 5.

Brühl — 27.

Buache — 5.

Buffier Kl. — 16. B 151.

Buffon — 6, 12.

Büsching A. F. — 6, 23. B 16, 73,

132, 134, 135, 146, 152, 154, 156,

157, 199, 234, 248.

Bystrzycki J. — 10. B 51.

Callier E. — B 1. 249.

Carosi J. F. — 11. B 22, 29.

Cassini — B 142.

Cellarius Chr. — 6.

Chreptowicz J. — 10.

Cluverius Ph. — 8, 25. B 83.

Condamine — 6.

Cook J. — 5.

De la Croix Fr. — B 145, 147, 153, 155, 158.

Czacki Tad. — 25, 26.

Czarnik Dr. Br. — 1.

Czartoryska Iz. — B 80.

Czartoryski Mich. — B 96.

Długosz J. — 8.

Dogiel M. — B 12.

Dollor T. — B 190.

Dominik — B 84.

Dorn S. — B 209.

Dubois J. B. — B 23.

Dufour — 18.

Duńczewski St. — 9.

Echard L. — 18, 23. B 136.

Edling d' — 12, 23. B 87.

Endersch — 6, 25. B 233.

Estreicher Dr. K. — B 2.

Euler — 20.

Expilly — B 150.

Faden W. — B 243.

Finkel Dr. L. — 27. B 3.

Fischer P. — B 129, 130, 131.

Flamstéed — B 222.

Folin B. — 6, 25. B 165, 167.

Formankowic — 9.
 Formey — 2.
 Fortin M. J. B 222.
 Franklin Benj. — 5.
 Fridhuber — 25.
 Frieder G. — B 210.
 Fryderyk Wilhelm II. — 3.
 G F. M. — B 161.
 Gallus — 8.
 Gaterer — 6.
 Giecy I. — 12, 23, B 92.
 Glassbach C. B. — B 201.
 Grel (Gröll) M. — 19. B 93.
 Grodecki W. — 25.
 Hager J. — B 143, 144.
 Harnisch — B 173, 174.
 De la Harpe J. F. — B 139.
 Haur J. K. — B 68.
 Hell M. — 10.
 Hogrewe — 23, 25. B 140.
 Hołowczyc Sz. — 21. B 78.
 Hołowka K. A. — B 61, 64, 66, 68,
 76, 91, 164.
 Hube M. — 12, 20—21, 23. B 24, 26,
 28, 45, 73, 110, 111, 112, 115, 120,
 124, 125, 256.
 Hueber Blasius — 7.
 Iwanicki J. — B 105, 126.
 J. K. P. — 19.
 Jabłonowski J. M. — 26. B 208.
 Janocki D. — 8.
 Janvier — B 215, 227.
 Jastrzębowski — 171, 172.
 Jaškiewicz J. — 11. B 37, 38, 39,
 Jäck — B 220.
 Jugen — B 225.
 Kalendarze — 9, 12.
 Kamieński A. — 13, 15. B 17.
 Kanter J. J. — 26. B 202.
 Karbowski Dr. A. — 15. B 250.
 Karpiński H. — B 80.
 Karwowski J. — B 133.
 Keltie J. S. — 7.
 Kętrzyński Dr. W. — 1.
 Kickenbausch J. — B 57.

Kindermann J. K. — 7.
 Kitchin Th. — B 226.
 Klewitz W. v. — 3.
 Klinger J. — B 234.
 Kluwer zob. Cluverius.
 Koc J. — B 110, 111, 112, 115, 120.
 Kołłataj H. — 10, 11, 21.
 Komar St. — B 159.
 Komarzewski — B 186.
 Konarski — 14.
 Kopernik — 5, 8, 20. B 27.
 Korsyni — B 142.
 Kotula Dr. — 1.
 Kowalczyk — 10.
 Kownacki H. — 12. B 47, 48.
 Koźmiński — 17.
 Kromer J. — 12, 25. B 40.
 Kubalewicz — 9.
 Kucharzewski F. — 11. B 4.
 Kuropatnicki E. A. — B 17, 132.
 La Condamine zob. Condamine.
 Langner — B 220.
 Łaska W. Dr. 12. B. 251—253.
 Lelewel J. — 7, 8.
 Lenglet — 23. B 137, 141.
 Leniek Dr. J. — 24, 25. B 254.
 Lewicki Józ. — 3. B 5.
 Lhuillier — 12.
 Liesganig — B 235.
 Lisikiewicz J. — 10.
 Liske Xaw. — 27.
 Lotter — B 192, 206.
 Luca I. — B 160.
 Ładowski R. — 23. B 98, 114.
 Łęski J. — 12, 25. B 46, 49, 140.
 Łoziński Dr. W. — 1.
 Łubieński Wł. — B 55, 60.
 Łuskina St. — B 13, 14.
 Mably — 13.
 Maczulski Fr. — B 43, 44.
 Maire — B 236.
 Makowski — 25.
 Maupertuis — 6.
 Mayer J. — B 6.
 Mayer Tob. — B. 188, 189, 211.
 Merecki R. — B 225.

Miechowita — 8.
 Mikucki A. — 23. B 81, 100, 101.
 Mitzler — B 87.
 Mniszek J. W. — B 92.
 Moithey — B 203.
 Monchablou — 17.
 Moszczeński M. — 23. B 82, 102.
 Müller F. — B 238, 246.
 Nagurski K. — B 137, 141.
 Nałkowski W. — 4, 21. B 256.
 Narbutt — 17.
 Naruszewicz A. — 12.
 Naumański J. — B 58.
 Niderndorf H. — B 148.
 Niebuhr — 5.
 Nieczajew A. — B 229.
 Nieprecki — 25. B 211.
 D'Orville Cont. — 23. B 133.
 Paprocki Fr. — B 53, 54, 67, 71, 72,
 86, 99.
 Pean — 6.
 Perthées K. — 25. B 169, 175, 176
 do 178, 180—186.
 Pfau — B 187.
 Pfeider — 20.
 Piramowicz Grz. — 2.
 Pisański J. — 9.
 Poczobut M. — 9, 10. B 33.
 Pokubiatta Kl. — 23. B 103.
 Poniatowska — B 107.
 Poniatowski Stanisław August król
 — 9, 10, 11, 18, 19, 20, 25. B 33,
 37, 87, 140, 166, 186.
 Poniatowski Stanisław książę 6—10.
 Popławski Ant. — 13, 25.
 Potocki Ign. — 16, 17, 27.
 Probst M. J. — B 117, 227.
 Procopius C. — B 65.
 Ptolomeusz — 5, 19.
 Putanowicz J. M. — B 83.
 Puzyna Sz. — B 59.
 Radwański Fel. — 26.
 Radziwiłł D. — 23, 25. B 118.
 Rastawiecki E. — 26. B 7.
 Real de — 16.
 Reilly J. J. — B 240.

Robert — 6. B 196.
 Romer Dr. Eug. — 1, 19. B 8, 60,
 240, 255.
 Rozenbuke F. — B 152.
 Rybiński — 16. B 55.
 Rzączyński — 9.
 Rzepecki J. — B 163.
 Sadenbeck A. — B 50.
 Sałszewicz W. — B 63, 119.
 Saussure — 5.
 Schmidius — B 212.
 Schrämbl F. A. — 6. B 230, 241, 247.
 Serane Ph. — 6.
 Siarczyński Fr. — 18, 20, 23. B 122,
 136.
 Siekierzyński M. — 12. B 85.
 Sirissa — B 50.
 Smoleński Wł. — 2. B 257, 258.
 Sobieszkański Fr. M. — 15, B 102.
 Sotzmann — B 231, 242, 248.
 Starorypiński S. — B 56.
 Staszic St. — 12.
 Strykowski — 8.
 Strzecki ks. — 10.
 Szaniawski K. — B 65.
 Szulc — B 173, 174.
 Szumczyński P. — 24.
 Szybiński D. — 12, 13, 15, 19, 23.
 B 93—95, 106, 109.
 Szymoński M. — 24.
 Śniadecki Jan — 10, 11, 21, 25.
 Świtkowski ks. — 25.
 Tardieu A. F. — 25. B 176—178,
 180—186.
 Trzcziński A. — 12. B 41.
 Tutkowskij P. A. — B 259.
 Tyłkowski W. — 9.
 Uz. G. F. — 6. B 213, 224, 232.
 Victor Amadeusz III. — 7.
 Viteliusz — B 33.
 Vosgien K. — B 136.
 Waga T. — 12, 21. B 78.
 Walch J. — B 245.
 Wapowski B. — 25.

Wierzbowski T. — 10, 17, 24, B 52.	Załuski Józ. A. — 27.
Wolf — B 19, 83.	Zamoyscy — 17.
Wyrwicz K. — 12, 16, 19, 23. B 79,	Zannoni R. — 6, 26. B 208, 231.
89, 90, 96, 97, 107, 127, 128.	Ziehen — 12. B 31, 35, 36.
Zajączkowski J. — B 27.	Żebrawski T. — 8. B 9, 10.

Skrócenia.

... oznaczają, że podany tytuł skróciłem.

4-o }
8-o } oznacza format książki.
fol. }

cyfra rzymska, po niej arabska = tom i stronie.

cyfry w nawiasach oznaczają sygnatury biblioteczne.

art. = artykuł.

b. r. = bez roku.

b. w. m. = bez wymienienia miejsca (r. = roku).

B. A. = Biblioteka Akademii Umiejętności w Krakowie posiada daną książkę.

B. Bawor. = Biblioteka hr. Baworowskich we Lwowie posiada daną książkę.

B. Cz. = Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie posiada daną książkę.

B. J. = Biblioteka uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie posiada daną książkę.

B. Kórn. = Biblioteka Kórnicka w Poznaniu posiada daną książkę.

B. O. = Biblioteka im. Ossolińskich we Lwowie posiada daną książkę.

B. u. lw. = Biblioteka Uniwersytetu we Lwowie posiada daną książkę.

B. u. w. = Biblioteka Uniwersytetu w Warszawie posiada daną książkę.

Cal. = Callier Edmund: Spis map geogr. (zob. Rozdział III. I. 1).

E. = Estreicher: Bibliografia Polska.

E. O. = Encyklopedia Orgelbranda (dawna).

F. = Finkel: Bibliografia historii polskiej.

G. = Gröll: Katalog z r. 1785.

H. = Hołowczyc: Raport wizyty generalnej... Kraków 1877.

K. = Karbowski: O książkach elementarnych... Lwów 1893.

Ks. = Książka.

l. = liczba.

nlb. = nie liczbowane.

odb. = odbitka.

Paw. = Pawiński A.: Michał Gröll... Kraków 1896.

p. t. = pod tytułem.